

Ahkâm Defterlerine Göre Bosna'dan Merkeze Yansıyan Toprak Anlaşmazlıkları ve Çözüm Arayışları*

According to the Ahkâm Registers Land Conflicts and Searching for Solution Reflected from Bosnia to the Center

Ömer Bayramoğlu**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Harran Üniversitesi
bayramoglu063@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9817-3732

Başvuru / Submitted :
8 Kasım 2022

Kabul / Accepted :
16 Aralık 2022

DOI: 10.21021/osmed.1201141

Atıf/Citation:

Bayramoğlu, Ö. "Ahkâm Defterlerine Göre Bosna'dan Merkeze Yansıyan Toprak Anlaşmazlıkları ve Çözüm Arayışları". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 81-102.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Adaletin sağlanması insanların şikâyetlerini doğrudan veya dolaylı olarak bir kuruma sunabilmesiyle mümkün olmuştur. Bu amaçla Osmanlı taşrasında adaletin ilk basamağını oluşturan kadı mahkemeleri kurulmuş ve bu mahkemeler yargı fonksiyonunu yerine getirmişlerdir. Din ve millet ayrımı yapılmaksızın Osmanlı'da haksızlığa uğrayan herkes, bu kurumlar aracılığıyla haklarını elde etmişlerdir. Yerelde haklarını elde edemeyenler ise adaletin son başvuru mercii olan Divân-ı Hümâyun'a müracaat etmişlerdir. Divân-ı Hümâyun doğrudan padişaha bağlı bir kurum olarak çalışmış ve gelen şikâyetler padişah adına görüşülüp karara bağlanmıştır. Divân-ı Hümâyun'da görüşülen şikâyet konuları ilk zamanlarda Mühimme Defterlerine kaydedilirken 1649'dan itibaren Şikâyet Defterlerine, şikâyetlerin artmasıyla birlikte 1742 yılından itibaren Eyalet Ahkâm Defterlerine kaydedilmiştir. Çalışmanın konusu Bosna ve Bosna'ya bağlı çeşitli yerleşim birimlerinden Divân-ı Hümâyun'a akseden şikâyetlerin kaydedildiği Bosna Ahkâm Defterleridir. Söz konusu defterlere 1742-1825 tarihleri arasında kaydedilmiş hükümlerin ışığında, Bosna ve çevresinde timar sisteminin işleyişine dair bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Ahkâm Defterlerinde; yönetici-yönetilen ilişkisi ve tarafların birbirlerine karşı yükümlülükleri, toprak ve toprağa bağlı vergiler, timar topraklarından göçler, problemler ve bu problemler için verilen hükümler incelenmiştir. İlgili hükümler çalışmanın içerisinde verilen örnekler dâhilinde kullanılarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bosna, Ahkâm Defterleri, Şikâyet, Divân-ı Hümâyun, Timar.

Abstract

The provision of justice has been possible when people can present their complaints directly or indirectly to an institution. For his purpose, qadi courts, which constitute the first step of justice in the Ottoman provinces, were established and these courts fulfilled the judicial function. Everyone who suffered injustice in the Ottoman Empire, regardless of religion or nationality, obtained their rights through these institutions. Those who could not obtain their rights locally applied to the Divân-ı Hümâyun, which is the last resort of justice. Divân-ı Hümâyun worked as an institution directly subordinate to the sultan, and the complaints were discussed and resolved on behalf of the sultan. While the complaint issues discussed in the Divân-ı Hümâyun were recorded in the Mühimme Registers at first, they were recorded in the Complaint Registers from 1649, and in the Eyalet Ahkâm Registers as of 1742, with the increase in complaints. The subject of the study is the Bosnian Ahkâm Registres, in which the complaints reflected to the Divân-ı Hümâyun from Bosnia and various settlements in Bosnia are recorded. In the light of the provisions recorded in the aforementioned books between 1742 and 1825, information about the functioning of the timar system in Bosnia and its environs was tried to be obtained. In addition, in the Ahkâm Registers; the relationship between the manager and the managed and the obligations of the parties to each other, the taxes on the land and the land, the migrations from the fief lands, the problems and the provisions given for these problems were examined. The relevant provisions have been interpreted using the examples given in the study.

Keywords: Bosnia, Ahkâm Registers, Complaint, Divân-ı Hümâyun, Timar.

* Bu çalışma kısmen, "Bosna Ahkâm Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bosna Eyaleti" isimli hazırlık aşamasında olan doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yaşayan asker, köylü, müslim ve gayrimüslim fark etmeksizin herkesin bireysel ya da toplu olarak şikâyetinde (arz-ı hal) bulunma hakkı vardı.¹ Bu şikâyet haklarını bizzat merkeze giderek ya da arz-ı hal göndermek suretiyle kullanabilirlerdi. Şikâyeti olan kişi, en yakınındaki kadından en uzağındaki Divân-ı Hümayûn'a kadar şikâyetini taşıyabilirdi. Nihayetinde bu makamların hepsi padişah adına şikâyetleri kabul eden ve onun koyduğu kanunlara uygun çalışan makamlar idi.²

Kişilere tanınan bu şikâyet hakkı, şikâyetle ilgili kararların kaydedildiği Şikâyet Defterlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu defterlere bölge ayrımı yapılmaksızın tüm şikâyetler kaydedilmiştir. Merkezi yönetimin zayıflamasının ardından, şikâyetlerin sayısında artış yaşanmış ve buna bağlı olarak Divân-ı Hümayûn'un iş yükü artmıştır. Artan bu iş yükünü hafifletmek ve halkın sorunlarını çözmek amacıyla, yapılan şikâyetler eyaletlere göre tasnif edilerek ayrı defter serileri ihdas edilmiştir. Divân-ı Hümayûn'a yansıyan şikâyetler bu defterlere kaydedilmesi sonucunda Eyâlet Ahkâm Defterleri meydana gelmiştir.³

İnceleme konusu olan bu defterlerden biri, Bosna'dan devlet merkezine ulaşan şikâyetleri ihtiva eden Bosna Ahkâm Defterleridir. Söz konusu defterler, eyaletin sosyal ve iktisadî yapısını ortaya koyan önemli kaynaklardır. Bu kaynaklarda tutulduğu dönemin hukuk kuralları hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Buradaki veriler ile Bosna eyaletinde hem yöneticiyle reayanın hem de reayanın birbiriyle ne tür problemler yaşadığı ve bu problemlere getirilen çözümlerin neler olduğu tespit edilebilmektedir.

1. Toprak Sistemi

İktisadî, sosyal ve askerî birçok niteliği bir arada barındıran timar sistemi, Osmanlı Devleti'nin temel müessesesini oluşturmaktadır. Eyalet idaresinin temeli timar sistemine dayanmaktadır.⁴ Bu sistem, devletin birtakım hizmetler karşılığında bazı asker ve memurlara vergi toplama işini devrettiği bir sistemdir.⁵ İltizam sistemi ise, toprağın işletme hakkının *mültezim* denilen görevlilere ihale usulü ile üç yıllığına verilmesidir. İltizam alan kişi, iltizam bedelinin bir kısmını peşin öder, fakat kişi bu bedeli ödeyemediği takdirde malına el konulur, eğer mal varlığı borcunu karşılayamaz ise hapsedilir.⁶

XVII. yüzyılda uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların sebep olduğu masrafların karşılanabilmesi için yeni çözüm yollarına başvurulmuştur. Müsadereler ve yeni vergiler çıkartılması gibi alınan tedbirler bu açığı kapatmaya yetersiz kalınca iltizamların yaşam boyu verilmesi yoluna gidilmiştir. İşte bu sistem de *malikâne sistemi* olarak adlandırılmıştır.⁷ Bir mukataanın iltizamını hayatı boyunca tasarrufuna alan kişi, malikâne üzerindeki bütün haklara sahip olmuştur. Malikâne sahibi öldüğünde boşalan mukataası müzayedeye çıkarılırdı. Zira malikâne sisteminde vergi kaynaklarının

¹ Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 123.

² Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, 2. bs., (Ankara: TTK, 2020), 30.

³ Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (Haziran 2013), 16-21.

⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, (Isparta: Fakülte Yayınevi 1997), 116.

⁵ Halil İnalçık, "Timar", TDV İslâm Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), s. 168.

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, 1 (İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi 1994), 543.

⁷ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 543-544.

satışı açık arttırma yolu ile gerçekleşir, devlete en yüksek meblağı taahhüt eden kişi o vergi kaynağının sahibi olur.⁸

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda devletin bütçe açıklarına bir çözüm olarak uygulanan malikâne sistemi, halk üzerinde vergi yükünün daha da artmasına yol açmıştır. Zaten ağır vergiler altında ezilmiş olan halk, toprağını terk etmek durumunda kalmıştır.⁹ Bu ekonomik baskılardan ötürü köylerin nüfusunda azalma meydana gelmiş ve eşkıyalık faaliyetleri artmıştır. XVII. yüzyılda yaşanan ekonomik kriz ve asayiş sorununun Balkanlarda daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. İçerdeki bu çöküntünün temel sebebi olarak bölgenin savunmasında yer alan askeri birliklerin seferde olması, buna bağlı olarak da eyaletlerde yol güvenliğinin zafiyete uğraması gösterilebilir.¹⁰

Balkanlarda gayrimüslim halkın elinde bulunan büyük çiftliklere “baştina” denilirdi. Baştina, Osmanlı’nın Bosna’yı fethinden önce, hükümdarlar tarafından önemli hizmetler yapmış bir kişiye daimi mülk olarak verilmekteydi. Bu topraklar, mutlak mülk statüsünde olduğundan sahibi tarafından satılabilir veya devredilebilirdi. Bütün angarya ve vergiden muaf tutulan bu toprak sahiplerinin aynı zamanda asalet unvanına sahip olmaları gerekirdi. Fetihden sonra önemli miktarlara ulaşan baştinalar, timar sistemine dâhil edilerek sahiplerin ellerine bırakılmıştı. Fakat bunlar eskisinden farklı olarak ettikleri mahsulün vergilerini vermekle sorumlu tutulmuşlardı.¹¹ Aslında baştina, Osmanlı toprak hukukuna aykırı bir durum değildi. Bosna’da baştina topraklarına sahip olanlar, Anadolu’da topraklarını bir aile mülkü olarak muhafaza eden timar sahipleri ile benzer durumdaydı.¹²

1593 yılında vuku bulan Sisak Savaşı’nda Bosna ve serhat eyaletlerde ikamet eden sipahiler, savaş meydanında gösterdikleri yararlılıklar sayesinde padişahın bir lütfu olarak timarlarını varislerine bırakma imkânı elde etmişlerdir.¹³ Bosnalı timar ve zeamet sahiplerinin aile efradına intikal eden bu topraklar *ocaklık timarları* olarak tayin edilmekteydi.¹⁴ Bu gelişmenin yaşanması bölgede hem arazilerin genişlemesine hem de toprak sahibi ailelerin imtiyazlı bir konuma gelerek feodal haklara olan inancın güçlenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle bazı ailelerin ellerinde toplanan mülk timarların çiftliklere dönüştürülmesi, ocaklık timar sahiplerinin yararına olmuştur.¹⁵ Fakat büyük çiftliklerin oluşumu, miri toprak rejiminin aleyhine gelişen bir durumdu. Zira bu durum çiftlik sahiplerinin iktisadî anlamda timarlı sipahilere karşı daha güçlü bir konuma gelmesinde etkili olmaktadır.¹⁶

XVI. yüzyılda yeni fetih bölgelerine kaydırılmış olan Bosnalı sipahilerin boşalan timarlarına çeşitli bölgelerden gelen sipahiler yerleştirilmiştir. Ancak sınır boylarında *kapudanlıklar* adıyla büyük askerî çiftlikler oluşturulmuştur. Bu askerî gücü kullanarak çevredeki toprakları ele geçiren çiftlik sahipleri hâkimiyet alanlarını giderek genişletmişlerdir. XVII. yüzyılda uzun savaş sürecinin beraberinde getirdiği kargaşa ortamından yararlanan yerli ayan ve sipahiler, köylülerin topraklarına el

⁸ Mehmet Genç, “Malikane”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), s. 516-517.

⁹ Avdo Sućeska, “Malikane: Osmanlı İmparatorluğunda Miri Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, çev., M. Özyüksel, 41 (1985), s.278-280.

¹⁰ Tuğluca, *a.g.e.*, 110-111.

¹¹ Feridun Emecen, “Baština”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), s. 135-136.

¹² Halil İnalçık, “Stefan Dušan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na: XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1993), 207-248.

¹³ Zafer Gölen, “Semendire Livası Timar ve Zeâmetleri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed. Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer, (Ankara, Gece Yayınları, 2018), 203.

¹⁴ Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, (Ankara: TTK, 2010), 335.

¹⁵ Murat Hanilçe, “Osmanlı Devleti’nde Bosnalı Müslümanların Durumu”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Mart 2016), 344-346.

¹⁶ Aslıhan Nakiboğlu, Bengü Doğangün Yasa ve Eyberk Nuri Berkman, “İktisat Tarihi’nde Bosna’da Toprak Meselesi”, *Politik Ekonomik Kuram*, 1/2 (Aralık 2017), 58.

koymuşlardır. Bu dönemde artık büyük bir askeri ve siyasi güce ulaşan kapudanlar, mevcut konumlarını XVIII. yüzyıl da bile korumaya devam etmiş ve yönetimi tamamen ele geçirmişlerdir.¹⁷

2. Timar ve Zeametlerle İlgili Meseleler

Timarlar, sahiplerinin hizmetlerine göre üçe ayrılmıştır. Sefere eşmek diye bilinen, çeşitli askeri hizmetleri yerine getiren kişilere verilen timarlar *eşkinici timarı* olarak adlandırılmıştır. İkincisi kale güvenliği ve hizmetinde bulunanlara verilen *mustahfiz timarı*dır. Üçüncü timar türü ise çeşitli idari veya toplumsal hizmetlerine karşılık tahsis edilen *hademe timarlar*dır.¹⁸ Tevcihi bakımından timarlar da *tezkereli* ve *tezkeresiz* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Beylerbeyinin vermeye yetkili olmadığı timarlar tezkereli timarlar, beylerbeyinin beratı ile verilen timarlar ise tezkeresiz timarlardır. Tezkeresiz timarlar ise kendi içinde serbest ve serbest olmayan şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Serbest timarların sahipleri, *rüsum-ı serbestiye* ve *bâd-ı heva* olarak tabir olunan vergileri toplama yetkisine sahiptir.¹⁹

Her klasik Osmanlı eyaletinde olduğu gibi Bosna eyaletinde de tahrirler yapılmış ve timar sistemi tatbik edilmiştir. Has, zeamet ve timar şeklinde tahsis edilen topraklar Bosna'nın toprak düzeninin temelini oluşturmuştur. Özellikle timarların mülk olarak verilmesi, Bosna toprak sistemi açısından önemli bir gelişme olduğu söylenebilir. Vaktiyle olağanüstü durumlarda bağışlanmış olan bu tür mülk timarlar, Bosna'da işlenebilir toprakların büyük çoğunluğunu kapsamaktadır. Nitekim ocaklık haklarının mirasçılara intikali sağlandığı için genellikle sipahilerin ellerinde bulunan timarlar kendilerine ailelerinden miras olarak kalmıştır. Mesela İshak isimli sipahinin dedesi vefat edince dedesinin sahip olduğu timar, Bosna valisi tarafından kendisine tevcih edilmiştir.²⁰ Yine İzvornik sancağının Bögürdelen nahiyesinde ocaklık zeametine sahip olan Salih'in ölmesiyle elindeki zeameti ocaklık şartları gereğince amcası oğlu zuamâdan Mehmed veled-i Rüstem'e tevcih edilmiştir.²¹

Timar tevcihleri yapılırken timarların yeniden tevcihini gerektiren durumlar dikkate alınmış ve böylece çıkabilecek muhtemel sorunların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Defterlerde timar tevcihlerine ilişkin kaydedilen hükümler, timar tevcih sistemiyle alakalı önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Söz konusu hükümlerde, genellikle toprağın tevcih sebebi belirtildikten sonra kime tevcih edildiği bilgisi yer almıştır. Bunun haricinde hükümlerden timar türleri, timarın hangi tarihte tevcih edildiği, timarın sınırları ve gelir kaynakları hakkında dikkate değer bilgiler elde edilmiştir. Bu sebeple timar sisteminin işleyişi açısından önemli olan timar tevcihi meselesi üzerinde durmakta fayda vardır.

Timar tevcihini gerektiren sebeplerden biri, timar sahibinin ölümünden sonra toprağın *mahlûl* (boşalması) kalması durumudur. Timar sahibinin ölümü, tasarrufundaki timarının intikalini zorunlu kılan nedenlerden biridir. Timarın kime intikal edeceği hususunda ise çeşitli uygulamalar vardır. Miras olarak intikal edecek timarın genel olarak babadan oğula intikal etmesinin yanı sıra ölenin kardeşi veya kardeşinin oğluna, gerektiğinde torunlarına veya miras ile bağı olmayan dışarıdan birisine tevcih edilebilirdi.²² Timar veya zeamet durumu için merkeze gönderilen arz, genellikle toprağın ölen kişinin oğluna tevcihi eğilimindedir.²³ Fakat XVI. yüzyılın sonlarında Avusturya işgalinin tehdidi sebebiyle devlet, Bosnalı sipahilerin timar veya zeametlerinin ailenin diğer üyelerine geçmesi

¹⁷ Gölen, *a.g.e.*, 52-55.

¹⁸ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 5. bs, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 87.

¹⁹ Ünal, *a.g.e.*, 178-179.

²⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1212/Temmuz 1797), 311/2.

²¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel sene 1173/Kasım 1759), 108/1.

²² İbrahim Erdoğan, "Niğde Sancağı Örneğinde Timar Tevcihleri", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (Eylül 2017), 575.

²³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1196/Kasım 1782), 58/4.

yönündeki isteklerini de kabul etmiştir.²⁴ Nitekim çocuksuz (*bilâ-veled*) ölen timar veya zeâmet sahiplerinin ellerindeki toprakların yakın akrabalarına intikali için birçok hüküm örnekleri mevcuttur.²⁵

Timar sahiplerinin çocukları, ölen babalarının timarını yedi yıl içinde talep etmeleri gerekmektedir. Eğer herhangi bir talepte bulunmayıp sonradan hak talebinde bulunurlarsa, kendilerine timar verilmez ve haklarını kaybetmiş olurlardı.²⁶ 1797 tarihli bir hükümde Bosna sancağının Virayad nahiyesinde Godmil köyü ile gayriden 16.450 akçelik timara mutasarrıf olan Hasan'ın vefatının üzerinden altı sene geçmesine rağmen, çocukları timarın tevcihini üzerlerine hala berat ettirmedikleri tespit edilmiştir. Hükümde timarın mahlûl kaldığı gerekçesiyle Mehmed isimli şahsa tevcih edildiği belirtilmiştir. Mehmed'in kimlik bilgisine veya ölen timar sahibiyle olan yakınlığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.²⁷ Var olanın aksine çeşitli iddialarda bulunup timar tevcih ettiren kişiler de olmuştur. Bu kişiler yalan sözlerle timarın mahlûl kaldığını söyleyerek kendi üzerlerine berat ettirmişlerdir.²⁸

Dirlik sahiplerinin kendi dirliklerinin bulunduğu yerlerde ikamet etmeleri istenirdi.²⁹ Kendi dirliğinde ikamet etmeyen sipahiler bölgeye gönderilen mübaşir vasıtasıyla tekrar dirliklerine iskân ettirilmeleri emredilirdi. Örneğin Gradçaniça kazası halkının şikâyetine göre, Herbar nahiyesinde 15.250 akçe timara sahip olan Mustafa veled-i Mehmed'in kendi timarında ikamet etmediği belirtilmektedir. Bu hususta mübaşir tayin edilerek Sipahi Mustafa'nın timarının bulunduğu yere iskân ettirilmesine hükmedilmiştir.³⁰ Görev yerini terk edip (*terk-i hizmet*) üzerine düşen hizmeti yerine getirmeyen görevliden ise timarı alınarak bir başkasına tevcih edilirdi.³¹

Bazı durumlarda timar sahibinin çeşitli sebeplerden dolayı timarından kendi rızasıyla *ferâgât* (*kasr-ı yed*) ettiği görülmektedir. Bir sipahinin tasarrufundaki timarından vazgeçmek istemesi elindeki timarın başka birine tevcihini gerektiren bir diğer durumdur.³² Hersek'e bağlı Sokol nahiyesinde bulunan Bastah geçidi ve 3.000 akçelik gelire mutasarrıf olan Mirmiran Hasan'ın kendi rızasıyla vazgeçmesi nedeniyle bu yerler Sipahi Ali'ye tevcih edilmiştir.³³ Sefere katılmak şartıyla tevcih edilen timarlar da olmuştur. Eşkinici timar sahiplerinden sefer zamanında harbe katılmaları talep edilmiştir. Nitekim Haydar veled-i Mustafa'ya, Hersek sancağı Alaybeyi bayrağı altında sefere katılmak şartıyla eşkinici kılıç timarı tevcih edilmiştir.³⁴

Timar tevcihi sırasında meydana gelen temel sorun eski ve yeni timar sahipleri arasında yaşanan *mahsulat ve rüsumatın* kime ait olacağı meselesidir. Taraflardan bir tanesi diğerinin tevcihi tarihine düşen mahsul ve rüsumuna fuzuli olarak el koyabilmekteydi. Bu tür anlaşmazlıkların çözümü için

²⁴ İnalçık, *a.g.m.*, 171.

²⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1159/Mayıs 1746), 129/1. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1179/Nisan/Mayıs 1766), 54/3.

²⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeâmet Tevcihi İle İlgili Fermanları", *Tarih Dergisi*, 17/22 (Haziran 2011), 40.

²⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1212/Temmuz 1797), 313/2.

²⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Zil-kade sene 1196/Ağustos 1821), 101/2.

²⁹ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilatından Timarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/4 (Aralık 1944), 542.

³⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Receb sene 1198/Haziran 1784), 108/2.

³¹ Novasil nahiyesinin Gorna Bosavala köyünde 1700 akçe timara mutasarrıf kale muhafızı Ömer'in, kalede ikamet etmediği, görev yerini terk ettiği ve hizmetini yerine getirmediği için gedik timarı kendisinden alınarak kale dizdarı Osman'a tevcih edilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Muharrem sene 1159/Şubat 1746), 118/1.

³² Erdoğan, *a.g.m.*, 582.

³³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel sene 1159/Nisan 1746), 127/2; Yasemin İnbaşı Arı, "1 Numaralı (H. 1155-1168/M. 1742-1755) Bosna Ahkâm Defteri Değerlendirme ve Transkripsiyon", (Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2019), 534-535.

³⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1180/Haziran 1766), 58/2.

genellikle tahvil tarihine yani timarın el değiştirme tarihine itibar edilmesi isteniyordu. Konunun doğruluğu araştırılıp çıkan sonuca göre haksız şekilde alınan mahsul ve rüsumun sahibine iade edilmesi yönünde karar verilmekteydi.³⁵

Has topraklarının tevcihinde de benzer sorun yaşanmıştır. Mektub-i defter-i hulefasından Es-Seyyid Hacı İbrahim, has arazilerinden alınan öşür gelirlerinden Mirmiran Mehmed'in hissesine düşene halefi Mustafa'nın müdahale ettiğini söyleyerek şikâyetle bulunmuştur. Divân-ı Hümâyûn'da bulunan tevcihât defterleri incelenmiş ve gerçekte mahsulün kime ait olduğu hususunda araştırma yapılmıştır. Buna göre İzvornik sancağı 1780 senesinde Mirmiran Mehmed'e, 1783 senesinde ise Yayçeli İbrahim Paşazade Mustafa'ya tevcih edildiği tespit edilmiştir. Bu olayda ilgili makamlara "...*Ol-vâkette her kimin tevcihi tarihine düşmüş ise cümle 'öşr-i mahsülû anın tarafından ahz ü kabz etdirilmek...*" kanunu hatırlatılmış ve bu kanun doğrultusunda hareket etmeleri emredilmiştir.³⁶

Bir timar tek bir kişiye verilebildiği gibi birden fazla kişiye ortaklaşa da verilebilirdi. Ancak timarın birden fazla kişinin ortak kullanımında olması beraberinde çeşitli sorunları, sorunlar da şikâyetleri getirmekteydi. Bu konudaki şikâyetlerin çoğu, müşterek kullanılan timarın tümünün bir ortak tarafından zapt edilmek istendiği veya hisse sahiplerinden birinin diğerinin hissesine düşen mahsul ve rüsumunu gasp etmek istemesinden kaynaklandığı görülmüştür.³⁷ Hatta ortaklardan birisi diğerini saf dışı bırakarak hakkından fazla pay alma gayreti içerisine girmiş ve bunu, ortağının hissesine düşen yerlerin gelirlerini gasp ederek yapmıştır. Bu durum genelde kendi payına düşeni almaya kanaat etmeme şeklinde yorumlanmıştır. Çünkü timar ve zeamet sahibi olan herkesin elinde belli bir gelire sahip olduğunu gösteren beratı mevcuttur.³⁸

Timar ve zeamet ile ilgili yapılan şikâyetler için sıkça müracaat edilen yer Defterhane idi. Defterhane, Divân-ı Hümâyûn'a yapılmış şikâyet başvuruları sonrasında geçmiş dönemlere ait kayıtların incelenerek karar verilmesinde yardımcı bir kurumdu.³⁹ Müşterek olarak sahip olunan timarlarda meydana gelen davalarda, genellikle defterhanedeki ilgili defterlere bakılarak sorunun halledilmesi yoluna gidilirdi. Defterhane-i Amire'de muhafaza edilen İcmal, Mufassal ve Ruznamçe defterlerine başvurularak mahsul ve rüsum tahsilinin kime ait olduğu tespit edilirdi.⁴⁰ Tespitin ardından, kayıtlardan elde edilen bilgiler bütün ayrıntılarıyla şikâyet hükmüne kaydedilirdi. Çıkan sonuca göre mutasarrıflar, ortaklarının haklarına müdahalede bulunmamaları ve sadece kendi beratlarında yazılmış olan hisseleriyle alakadar olmaları hususunda uyarılırlardı.⁴¹

Serbest timar köylerinin vergi gelirlerini elinde tutan serbest timar sahiplerine dışarıdan müdahale edildiğine dair şikâyetler de olmuştur. Gelen şikâyetlerin büyük bir bölümünde ilgili bölgelerin "*icmâllu zeâmet*" olduğundan bahsedilmiştir. İcmâllu zeâmet, Defterhane-i Amire'de muhafaza edilen Defter-i İcmal'de zeâmet olarak kayıt olunmuş dirliklerdi. Bu dirliklerdeki *rüsum-ı serbestiye ve bâd-ı heva* isimli vergiler dirlik sahibine aitti.⁴² Serbest topraklara dirlik sahiplerinin haricinde kimsenin

³⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1155/Ekim 1742), 20/2.

³⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâsıt-ı Safer sene 1197/Ocak 1783), 91/2; Benzer davalar için bkz. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1174/Nisan 1761), 167/2; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâil-i Şevval sene 1214/Şubat/Mart 1800), 45/1.

³⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1173/Ağustos 1760), 144/1.

³⁸ Receb veled-i Mustafa ortaklarıyla timar tasarruf etmektedir. Ortakları, beratlarında yazılan pay ile kanaat etmeyip bunun mahsulat ve rüsumattan alacağı olan payına müdahil olmuşlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Zil-kâde sene 1168/Ağustos 1755), 2/1.

³⁹ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, 176-177.

⁴⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir-i Şaban sene 1215/Ocak 1801), 87/1.

⁴¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1229/Mart 1814), 5/1.

⁴² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1192/Ocak 1801), 26/2.

müdahale etmesine izin verilmemiştir. 1779 tarihli bir hükümde icmâllu zeâmet köylerinin cürm-i cinâyet, resm-i arûsane, kul ve câriye müjdegâneleri ve sair bâd-ı hevâları serbest timar olarak Yahya ve Ahmed isimli sipahilere bırakılmışken, mirmiran, mirliva, mütesellim, voyvoda ve sair ehl-i örf taifesinin müdahil olunması men edilmiştir. İlgili hükümde icmâllu zeâmet köylerinin “*serbest olmak kanûn-u mukarrer*” olduğu ile ilgili vurgu yapılmıştır.⁴³

Kalelerde asayiş ve güvenlik gibi çeşitli askeri hizmetleri yerine getirmekle görevli müstahfızlara verilen gedik timarlar da timar sisteminin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Gedik timar, kale müstahfızlarına yaptıkları hizmetlerine karşılık gelir olarak bırakılmaktadır. Genellikle bir dizdar tarafından yönetilen kalede, belirli sayıda da müstahfız bulunmaktadır.⁴⁴ Gedik timarların tevcihi dizdarın arzı ile yapılmaktadır.⁴⁵ Kale müstahfızları genelde kale içinde ikamet eder, kaleden ayrılmalarına müsaade edilmemektedir.⁴⁶ Müstahfızın kalede ikamet etmiyor olması, timarının boş kalmasına ve hizmetin aksamasına neden olmaktadır. Bu yüzden kalede ikamet etmeyenlerin tasarrufundaki timarı alınıp bir başka müstahfıza tevcih edilmektedir.⁴⁷ Ancak kendisine timar tevcih edilen müstahfıza, timarın önceki sahibi tarafından sorun çıkarılmaktadır. Bu durum vergi tahsili konusunda önceki ile sonraki mutasarrıfın karşı karşıya gelmesine ve aralarında anlaşmazlık çıkmasına neden olduğu görülmektedir.⁴⁸

3. Devlet, Sipahi ve Köylü

Osmanlı ekonomisinin temeli esas itibariyle ziraata dayanır. Zirai ekonominin temelini ise, timar sistemi oluşturmaktadır. Timar sisteminin üç temel unsuru vardır: Devlet, sipahi ve köylü. Devlet toprağın mülkiyetine (rakabe) sahiptir. Toprağı işleme hakkı ise, köylüye aittir. Timar topraklarını tasarruf etme hakkına sahip olan reayanın idaresi ve vergilerin tahsili sahib-i arz (sipahiler) denilen dirlik sahiplerine bırakılmıştır. Devlet mülkiyetinde olan bu toprakların satılması, bağışlanması veya vakfedilmesi kanunen yasaklanmıştır. Bu kural, timarın temel unsurundan ikisi olan sipahi ve köylü her iki taraf için geçerlidir. Bunların kendi aralarındaki ilişkileri de kanunlarla belirlenmiştir. Dolayısıyla onlar kanun önünde eşit haklara sahiptirler.⁴⁹

Devlet sipahiye özel ihtiyacı için, bir çift (60-150 dönüm, bir çift öküzün sürebileceği kadar) veya bağ ya da bahçe tahsis etmekteydi. Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu sipahi çiftlikleri de reayanın tasarrufuna bırakılmıştı. Böylece sipahi, kendine verilen timar dâhilinde devletin yasalarını uygulayan ve köylüye ait toprakları denetleyen bir memur durumundaydı. Devlet sipahiye, toprak üzerindeki denetim haklarını, sadece gelirini korumak amacıyla vermişti. Bu nedenle reayanın elindeki toprağa müdahale etme veya toprağı tasarruf etme hakkı yoktu.⁵⁰ Ancak yararlanılan kaynaklardan

⁴³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâil-i Ramazan sene 1193/Eylül 1779), 81/2.

⁴⁴ D.İ.A, “Müstahfız”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 32 (İstanbul 2006), s. 109-111.

⁴⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Evâsıt-ı Şevval sene 1209/Mayıs 1795), 272/1.

⁴⁶ İzvornik kalesinde görev yapan bazı müstahfızlar, kalede ikamet etmeyip başka yerde ikamet etmeleri sebebiyle müstahfız beratının şartı gereği kalede ikamet etmeleri hususunda tembih edilmişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Rebi‘u’l-ahir sene 1174/Kasım 1760), 158/2.

⁴⁷ Novasil’in İzohol köyündeki 1400 akçelik timar, mutasarrıfı Salih’in görev yerinde ikamet etmemesi müstahfız Hasan’a tevcih edilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Muharrem sene 1159/Şubat 1746), 118/4.

⁴⁸ İsko nahiyesinde gedik timar tasarruf eden Mustafa bin Abdullah’ın görevini yerine getirmediğinden elindeki timarı Yusuf bin Mustafa’ya tevcih edilmesi üzerine Mustafa’nın Yusuf’a zorluk çıkardığı anlaşılmaktadır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1179/Nisan/Mayıs 1766), 55/1.

⁴⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 2 bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 416-426.

⁵⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1, (Ankara: TTK, 1982), 508-518; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 114-116.

görülmektedir ki, bu hususta sipahi ve köylü bazı ihtilaflara düşmüştür. Devlet ise, her iki taraf arasında yaşanan bu ihtilafları çözmeye çalışmıştır.

Sahib-i arz olan sipahi, tımarının sınırları içerisinde oturur, fakat tarım ile uğraşmazdı. Elindeki toprağın işletme hakkını tapu resmi karşılığında köylünün tasarrufuna bırakırdı. Köylü ekinlik, bostan ya da çayır olarak tasarrufu altına aldığı toprağın vasfını değiştiremezdi. Tasarruf ettiği toprağı işlemekle ve zorunlu vergisini vermekle yükümlüydü. Bu yükümlülük dışında devlet köylüye sipahisinin hayatını sürdürmek amacıyla birtakım görevler de yüklemekteydi. Sipahiye köyde bir ev yapmak, öşür mahsulünü koyacağı bir ambar inşa etmek, ona ait öşürünü ambara ya da bir günlük mesafede bulunan pazara taşımak köylünün belli başlı görevleri arasındaydı.⁵¹

Timar toprağını elinde tutan sipahinin toprak üzerinde kanunlarla belirlenmiş bazı denetim hakları vardı. Eğer köylü toprağı boş bırakır ve terk edip giderse sipahi o toprağı tapu bedeli karşılığında bir başkasına devredebilirdi. Bunun için dayanılan temel nokta, köylünün toprağını üç yıl ekmemesi durumunda, bir başkasına o toprağı verebilme hakkının sipahiye kanunnamelerle tanınmış olmasıydı.⁵² Bu sebeple toprak sahipleri, boş bırakılmış olan toprağı istekli olanlara tapu resmi ödemek kaydıyla başkasına vermekteydi.⁵³ Önceden ziraat edilen ancak hâlihazırda boş kalan toprağı bir başkasına vermek suretiyle yeniden ziraata kazandırılırdı. Böylece toprağı elinden alınan köylünün toprak üzerindeki bütün hakları son bulurdu.

Toprağına bağlı reayanın çeşitli sebeplerden dolayı defterde kayıtlı olduğu toprağından kalkarak bir başka yere göç etmesi bazı sorunlara sebep oluyordu. Sorunların temelinde üretimin aksaması ve buna bağlı olarak gelirlerin azalması vardı. Bu sebeple üzerinde durulan asıl konunun iktisadî sorunlar olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bundan başka toprağını terk eden reayanın, geride kalan reayanın durumunun kötüleşmesine de yol açmaktaydı.⁵⁵ Dolayısıyla göç eden reayanın geri toprağına iskân edilmek istenmesi sıklıkla karşılaşılan durumlardan biriydi.⁵⁶ Geri dönmek için muhalefet eden kimseler oluyordu. Geri dönmeyi reddedenlerin ayan ve ehl-i orfe dayanarak hareket ettikleri görülmüştür.⁵⁷ Bu yüzden toprak sahibinin göç eden reayasını toprağına geri döndürme girişimi yetersiz kalmaktaydı. Geri döndürmeye gücü olmadığı için de merkeze şikâyetle bulunuyordu.⁵⁸

Toprağını terk edip başka bir bölgeye göç eden reayanın yeri tespit edildikten sonra bağlı bulunduğu sipahisinin onu eski toprağına geri döndürme yetkisi vardı. Sipahi bu hakkını göçün

⁵¹ İnalçık, *a.g.e.*, 114-116.

⁵² Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar*, (İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943), 277.

⁵³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Zil-kâde sene 1169/Ağustos 1756), 23/2.

⁵⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Şaban sene 1177/Şubat 1764), 264/3.

⁵⁵ İmoçka kazası ve ona bağlı mukataa köylerinin gelirleri has (havass-ı hümâyûn) toprağıdır ve müşterek olarak Ali ve Hüseyin'in uhdesinde bulunmaktadır. Ali ve Hüseyin, köylerinde deftere kayıtlı reaya meskûn oldukları yerlerini terk ettikten sonra bölgede kalan reayanın "perâkende ve perîşân" hale geldiklerini ve havass-ı hümâyûn malının zarar gördüğünü belirterek şikâyetçi olmuşlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Zil-kâde sene 1180/Nisan 1767), 87/2.

⁵⁶ Tregosna kazasına bağlı ismi yazılmamış iki köyün reayalarından bazı kimseler buldukları yerlerden kalkarak göç etmişlerdir. Toprağın mutasarrıfı olan Hacı Hüseyin ise bu durumdan şikâyetçi olmuştur. Yeri tespit edilmiş olan reayanın geri iskân ettirilmesi amacıyla o bölgelerin kadılarına hüküm yazılmıştır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-ahir sene 1172/Aralık 1758), 72/3.

⁵⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Safer sene 1212/Ağustos 1797), 318/1.

⁵⁸ Hasan isimli tımarlı sipahinin şikâyetine göre, Klis sancağına bağlı Gölhisar nahiyesinde beratla mutasarrıf olduğu tımar köylerinde ikamet edip bölgenin defterlerinde vergi mükellefi ve raiyyet olarak kayıtlı bazı kişiler eski köylerinden kalkıp bazı kasaba ve köylere, askeri çiftliklere yerleşmişlerdir. Bu kişiler eski yerlerine nakil ve iskân ettirilmek istenirken türlü bahanelerle yanaşmayıp tımar mahsulüne zarar verdikleri görülmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâ'il-i Cemâziye'l-ahir sene 1155/Ağustos 1742), 4/2.

üzerinden 10 yıl geçmediği müddetçe kullanabilirdi. Bu süre içerisinde geri dönmeyen reayadan sipahi sadece *çift bozan resmi* talep etmekteydi.⁵⁹ Ancak reyanın bulunduğu yeri terk etmesi istenilen bir durum değildi. Bu durum evvela sipahiye zor durumda bıraktığından, reyanın kayıtlı bulunduğu dirliğin sınırları içerisinde kalması için uğraşmıştır. Sipahi, kendi sınırları dâhilinde bulunan reyanın göç etmesinden şikâyet ederken, genellikle beratındaki yere ait mahsulâtın (*zeâmeti mahsûlâta gadr*) zarar görmesine neden olduklarını dile getirmekteydi.⁶⁰

Reaya toprağını ferağ yolu ile bir başkasına devredebilirdi.⁶¹ Ancak bu ferağ işlemi, sipahinin izni ve onayına bağlı olarak gerçekleşirdi. İzin ardından taraflar arasında ferağ akdi yapılırdı.⁶² Ferağ akdi, tarafların karşılıklı rıza beyanıyla oluyordu. Tarafların karşılıklı anlaşmaları sonucu yapılacak olan bu işlem için sipahinin izin vermekten imtina etme hakkı yoktu.⁶³ Sipahiden alınan bu izin talebi hukuki sebebin yanında, sipahinin her devir işlemi sırasında tapu resmi almak istemesiydi. Bu nedenle sipahi reyanın toprağını elinden alma eğilimi içindeydi.⁶⁴

Sipahi reaya ait olan topraklarda hiçbir şekilde ziraat yapamazdı.⁶⁵ Ancak toprağı başkasına devretme yetkisine sahip olan sipahi, kendisine tevdi edilen bu görevi yerine getirirken toprak üzerinde haksız tasarrufta bulunmak istemiştir. Buna karşı sipahinin toprağı kendi adına alıkoyması veya kendi yakın ailesinden birisine vermesi kanun ile yasaklanmıştır.⁶⁶ Anlaşılan sipahinin, reyanın elindeki toprağı tasarruf etmesine izin verilmemiş ve sadece kendisine tahsis edilen toprağın vergilerini tahsil etmekle yükümlü tutulmuştur.

Timarındaki boş toprağı yerleşen köylüden, sipahi sadece yasal kabul edilen vergiyi talep edebilirdi. Sipahinin köylüden talep ettiği bu vergi öşürdü. Öşür vergisi aynî olarak tahsil edilirdi. Reaya işlemekte olduğu toprağın öşürünü ödemek zorundaydı. Anadolu ve Rumeli bölgesinde öşür yerine *salariye* tabiri de kullanılırdı. Salariye vergisi, öşürün tamamlayıcısı olarak tahsil edilirdi.⁶⁷ Öşür, Bosna’da toprağı işleten reayadan aynı oranda alınmamıştır. Reayadan elde edilen mahsulden toprağın durumuna göre onda bir veya sekizde bir gibi değişik miktarlarda öşür ve salariye talep edilmiştir. Öşür haricinde talep edilen diğer vergiler, resm-i yaylak/otlak, resm-i filori, tekâlîf-i şâkka ve hazariyyedir. Ancak reaya ödemek zorunda olduğu bu vergileri sipahiye vermek istemiyordu.⁶⁸ Vergi vermekte direnen reaya, bunun için çeşitli bahaneler öne sürmekte ya da herhangi bir bahane aramaksızın görevliye zorluk çıkarmaktaydı. Belgelerde vergi vermemenin bahanesi olarak “*bizler öşür vermeyiz*

⁵⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993), 42.

⁶⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Rebi’u’l-ahir sene 1172/Aralık 1758), 71/1.

⁶¹ Bosna ahkâm defterlerinde toprağın ferağ edildiği ile ilgili pek çok hükümlere rastlamak mümkündür. Örnek olarak 6 numaralı defterde geçen “Abdi Bey’in tasarruf ettiği araziye Hüseyin Beşe’ye sipahi vasıtasıyla ferağ ettiği” kaydı verilebilir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1179/Nisan/Mayıs 1766), 70/3.

⁶² Ali Bardakoğlu, “Ferâğ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), s. 353.

⁶³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâil-i Cemâziye’l-evvel sene 1192/Mayıs/Haziran 1778), 7/2.

⁶⁴ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 2. bs., (İstanbul: Kitabevi, 2015), 228.

⁶⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev., Halil Berktaş, 1 (İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000), 157-158.

⁶⁶ Kanun için bkz. “*sahib-i arz karyesi toprağında müstehak tapu olan yerleri kendü için alıkmak ve oğluna ve karındaşına ve zevcesine virmek hilâf-ı kânundur*” BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-ahir sene 1217/Ekim 1802), 160/3.

⁶⁷ Öşür, Müslüman halkın tasarruf ettiği toprağındaki üretiminden belli oranlarda alınan bir vergi çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Türleri ve Vergi Sistemi*, (Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, 2008), 39-40.

⁶⁸ Erbab-ı timardan Osman ve Ömer isimli sipahiler, timar tasarruf ettikleri yerlerde ziraat yapanlardan kanun üzere sekizde bir öşür ve salariye ile yetiştirilen sebze ve meyvelerden, otu biçilen çayırlardan onda bir öşürlerini talep etmelerine rağmen alamamışlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1236/Haziran 1821), 98/2.

*maktû verimiz*⁶⁹, “*öşür vermeyiz kesim verimiz*”⁷⁰ ya da “*defterde yazılı olan akçeyi verimiz ziyâde vermeyiz*”⁷¹ ifadelerine sıklıkla yer verilmektedir. Bu sebeple ödeme yapmamış olanlar, öncelikle toprak sahiplerinin gelirlerine zarar vermiş oluyorlardı. Diğer taraftan reayayı vergi ödememesi hususunda tahrik edenler vardı. Bunlar, mutasarrıfların vergilerini almalarına engel olmaya çalışmışlardır.⁷² Reayayı tahrik edenler, kimi zaman sıradan kişiler olabildiği gibi kimi zaman da askerî kesimden kişiler olabilirdi. Reayanın askerî sınıfa mensup kişiler tarafından kışkırtılmak suretiyle sipahiye eksik ödeme teklifinde buldukları görülmüştür.⁷³

Reaya, daha az vergi vermek ya da hiç vergi vermemek için direnç gösterir iken, görevliler bunun aksine daha fazla vergi almak için çaba göstermişlerdir. Vergi toplamadaki bu kanunsuzluklar Bosna'nın birçok bölgesinde en çok karşılaşılan şikâyet konularından biri olmuştur. Bunun temel sebebi olarak görevlilerin kanaatsizliği gösterilmiştir. Kendilerine yazılmış olana kanaat etmeyen görevliler, kanunların dışına çıkıp halktan defterde yazılı olan miktardan daha fazla vergi talebinde bulunarak halka zulmetmişlerdir.⁷⁴ Bunu bazen reayanın üzerine düşen vergiyi kabul ettiği halde,⁷⁵ bazen de vergilerini ödemelerine rağmen yaptıkları görülmüştür. Ancak reaya yükümlü olduğu vergiyi düzenli bir şekilde ödüyorsa, fazla vergi talebinde bulunan görevlinin müdahalesi, kanun ile men edilmiştir.⁷⁶

Vergi tahsildarlarının gayrimüslim (*ehl-i zimmet*) reyadan da fazla vergi tahsil etmek istedikleri görülmüştür. Örneğin 1750 senesinde Ostroviçe, Sohova ve Rusniçe köylerinin gayrimüslim reyalarından kanunsuz olarak fazladan vergi talep eden köy zabitanın şikâyet edildiği görülmektedir.⁷⁷

4. Reyanın Kendi Arasında Yaşanan Anlaşmazlıklar

Bosna'dan devlet merkezine yansıyan şikâyetlerden biri reyanın tasarrufuna verilmiş toprağa, karışmaması gereken kişilerin karışması/müdahale etmesidir. Kişilerin ellerinde tapuları olmasına rağmen, haklarının ihlal edilmeye çalışıldığı, ilgili hükümlerden anlaşılmaktadır.⁷⁸ Hükümlerde kişinin rızası olmadan yapılan müdahalenin sebepsiz yere gerçekleştiğini belirtmek amacıyla “*fuzûli*” tabiri kullanılmıştır.⁷⁹ Fuzuli müdahale olarak belirtilen davalar, hukuka aykırı olarak bir toprağa, gelire, çiftliğe, bağ ve bahçeye, mirasa ve sair tasarruf hakkına müdahale etme şeklindedir. Müdahale içerikli bu davalar üzerinden müdahale eden kişilerin kimler olduğu bellidir. Mütegalibe olan kişiler başkasının toprağına yasa dışı bir şekilde müdahale etmişlerdir.⁸⁰ Haksızlığa uğrayanlar müdahale

⁶⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâil-i Cemâziye'l-ahir sene 1231/Nisan-Mayıs 1816), 23/3.

⁷⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâil-i Şaban sene 1168/Mayıs-Haziran 1755), 283/1; İnbâşî Arı, *a.g.t.*, 1009-1010.

⁷¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Safer sene 1181/Temmuz 1767), 93/2.

⁷² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1161/Kasım 1748), 186/1.

⁷³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1179/Eylül 1765), 28/3.

⁷⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir Cemâziye'l-ahir sene 1214/Kasım 1799), 33/1.

⁷⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1195/Nisan 1781), 154/2.

⁷⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir Şevval sene 1199/Ağustos/Eylül 1785), 20/1.

⁷⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâil-i Safer sene 1163/Ocak 1750), 210/3.

⁷⁸ İzvornik'de ‘arîf arazisi olarak bilinen yeri, yedi sekiz seneden beri ziraat edip öşür ve resmini sahib-i arza veren Hacı Ahmed'in ellinde hüccet ve temessükü varken kendisine ait olduğunu iddia eden Çoloğlu Osman sebepsiz yere el koymuştur. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Zil-ka'de sene 1180/Nisan 1767), 84/4.

⁷⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1196/Şubat 1782), 13/4.

⁸⁰ İzvornik kazasının Eşence köyünden Mustafa'nın mutasarrıfındaki mülk çiftlik, bağ ve bahçeye Travnik'de mütegalibe olarak anılan Balizade Ahmed'in fuzuli yere müdahale ettiğinden bahsedilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâhir-i Muharrem sene 1195/Ocak 1781), 144/2.

edilen toprağın kendi tasarrufunda olduğunu kanıtlayan belgeleriyle hak arayışı içerisine girmişlerdir.⁸¹ Bu müdahalelerin önüne geçmek için merkezden ilgili görevlilere çok sayıda hüküm yazılmıştır.

Bir yerin sahipliği konusunda başka birinin arazisine yakın olduğu durumda sınır anlaşmazlığı çıktığı durumlar olmuştur. Bölgenin kendisine ait olduğunu iddia eden kişi, komşusunun toprağına müdahale etmekteydi. Üstelik bunu sınırlar belli olduğu halde yapmaktaydı.⁸²

Kötü niyetli kişilerin elinden çıkan uydurulmuş senet ve sahte beyanlarla yapılan müdahalelere dair şikâyetlere de rastlanılmıştır. Sahte senet ibraz eden kişiler, el koymak istedikleri araziye tasarruf eden kişiye, araziye sahib-i arzdan satın aldıklarına dair sahte bir belge sunmuşlardır. Bu duruma, Memlehatayn kazası Görgömek köyünde Abdurrahman'ın tasarrufundaki tarlasını zapt eden Ahmed ve İvan adlı zimmî örnek olarak verilebilir. Bunlar, araziye toprak sahibinden tapu ile aldıklarını iddia ederek zapt etmeye çalışmışlardır. Aralarında yüzleşme ve mahkeme yapıldıktan sonra bu iddialarının asılsız olduğu ispatlanmış, fakat faaliyetlerine devam ettikleri görülmüştür.⁸³

Aile bireyleri de birbirlerinin haklarına müdahale etmekteydiler. Bu müdahale bir aile bireyinin tasarruf ettiği toprağı, yine aileden birinin sipahiye tapu resmi ödeyerek tasarrufuna aldıktan sonra akrabalarından bazı bireylerin müdahalede bulunup hak iddia etmeleri üzerine olmuştur.⁸⁴ Toprağın tasarruf hakkını başka aile bireyine devreden kişinin ölümünden sonra söz konusu toprağı diğer aile bireyleri göz dikmişlerdir.⁸⁵ Hak talebinde bulunup müdahale eden bireyler çoğunlukla kardeş⁸⁶, amca⁸⁷ ve amca çocukları⁸⁸ olmuştur.

Ferağ edilen toprağın artık ferağ edene geri dönmesi mümkün değildi. Zira ferağla, kişi tasarruf hakkını başkasına devretmekte, dolayısıyla bahsi geçen toprak üzerinde hiçbir hakkı kalmamaktaydı. Buna rağmen toprağını kendi rızasıyla ve karşılığını alarak bir başkasına devrettikten sonra pişman olduğunu söyleyip devrettiği kişiden gasp etmeye çalışanlar olmuştur. Çaniçe'den Abbas Bey, aynı bölgede ikamet eden Mehmed, Mustafa, Murat ve Hüseyin adlı kardeşlere babalarından kalan mirası vermemek için "*ol-yerler mukaddemâ babanız merkuâma ferâğ etdiğime nâdim oldum şimdi*

⁸¹ Travnik kazasının Kokoşar köyünden Osman adında birisinin tasarrufundaki tarlasının bitişiğinde bulunan ekip biçtiği toprağını yine aynı köyden bazı kişiler sebepsiz yere zapt etmişlerdir. Toprağı zapt etmeye çalışan bu kişiler mütegalibeden sayılmaktadır. Osman, elinde bulunan fetvayla Divân-ı Hümâyün'nun yolunu tutmuştur. Divân da Bosna valisine ve Travnik kadısına yazdığı hükümle Osman'ın elindeki fetva ve kanuna göre iş yapılmasını emretmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Cemâziye'l-ahir sene 1176/Ocak 1763), 229/2.

⁸² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1176/Mart 1763), 231/4.

⁸³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Zil-kâde sene 1178/Nisan/Mayıs 1765), 15/3.

⁸⁴ Mostar sakinlerinden Mustafa ve Salih kardeşler Divân'a giderek bu konudaki şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Şikâyetten anlaşıldığına göre, bu kardeşlerin anneleri Aliye'nin varlığından üç senedir haber alınmamıştır. Bu erkek kardeşler, Aliye'nin tasarrufunda bulunan arazileri, kanun üzere sahib-i arza tapu resmi ödeyerek almışlardır. Sonrasında, müdahale edilmesini gerektirecek herhangi bir durum olmamıştır. Ancak amcaları Ali, Mehmed ve Beşir isimli şahıslar, "*Aliye Hatun ile müşterek idik ol-yerlerde bizim hissemiz vardır size zabt etdirmeziz*" diyerek ihtilaf çıkarmışlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, Fî Evâsıt-ı Rebi'u'l-evvel sene 1162/Mart 1749, s. 194/2.

⁸⁵ Birçe ve Knezin sakinlerinden Hasan Efendi, sahip olduğu Zeraviçe adındaki çiftliğini ve arazisini sahib-i arzın izniyle eşi Hatice ve kızı Melekhaneye bırakmıştır. Yasal olarak gerçekleşen devir işleminin ardından devredilen mal, sahipleri tarafından kullanılmaya başlanabilir. Ancak Hasan'ın vefatından sonra diğer kızı Hamde'nin kocası Tabak Ahmed Beşe ile amcası Abdurrahman Beşe, kendilerine Hamde tarafından vekâlet verildiğini söyleyerek araziye ve çiftlik mahsulüne el koymuşlardır. Bu tür bir taleple söz konusu toprağı zapt etmeye çalışanların şaki ve mütegalibeden olmaları dikkat çekmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Receb sene 1188/Eylül/Ekim 1774), 151/2.

⁸⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Cemâziye'l-ahir sene 1164/Mayıs 1751), 240/1.

⁸⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, Fî Evâhir-i Şaban sene 1179/Ocak 1766, s. 39/1.

⁸⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, Fî Evâil-i Zil-kâde sene 1211/Nisan-Mayıs 1797, s. 305/1.

yedinizden alub zapt ederim” diyerek verdiği tarlaları geri almaya çalışmıştır. Aradan 17 sene geçmesine rağmen Abbas Bey’in hak talebinde bulunarak müdahale etmesi dikkat çekicidir.⁸⁹ Toprağın eski sahipleri tarafından yapılmış olan bu müdahaleler, kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle idarî ve adlî yoldan men edilmiştir.⁹⁰

5. Mütegalibe ve Ayan

Toprakla ilgili haksızlığa sebep olan diğer bir kesim ayan ve mütegalibedir. Mütegalibe sözlükte zorba güruhu, haksızlık yapanlar ve derebeyleri olarak tarif edilmiştir.⁹¹ Bosna’da mütegalibenin varlığı, ilgili dönemde büyük ölçüde hissedilmiştir. Mütegalibelerin hareketleri sadece para veya mal gaspı ile sınırlı kalmamıştır. Bu kişiler reayanın tasarrufunda olan arazi, çiftlik, bağ bahçe ve tarlalarını da zorla zapt etmişlerdir. Merkezden iletilen emirlerde, toprak zaptına dair şikâyetlerin geneli için yerel yetkililerden zulmün ortadan kaldırılmasına yönelik uyarılarda bulunulmuştur. Fakat bu uyarılara rağmen reaya, mütegalibelerin zulüm ve tecavüzüne uğramaktan kendini kurtaramamıştır.

Reyanın toprağında huzur ve güven içerisinde çalışması üretimin devam etmesi açısından önemlidir. Fakat belgelerde dikkat çeken önemli bir husus sipahinin, bahsedilen zorba kişilerin karşısında kendi güvenliğini sağlamakta bile güçsüz kaldığı gerçeğidir. Mütegalibeler, güçlerine dayanarak hiçbir gerekçe belirtmeden başkasının tasarrufunda bulunan timar ve zeamet gelirlerini zapt etmişlerdir. Üstelik timar sahiplerinin toprak üzerindeki haklarını doğrudan gasp etme cesaretini de göstermişlerdir. Ehlune kazasına bağlı Sern nahiyesinde 12.764 akçe timara mutasarrıf olan sipahi Mehmed’in toprağına mütegalibeden Abdullah müdahalede bulunmuş ve bir kısım timarın kendisine ait olduğunu iddia etmiştir. Hatta birkaç seneden beri rüsumata el koymuştur. Defterhane-i Amire’de bulunan mufassal ve icmal defterlerine bakıldığında, Abdullah’ın müdahalesinin haksız olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla incelenen defterlere göre davranılması gerektiği konusunda karar alınmıştır.⁹²

Toprak üzerinde kanun dışı davranışları sebebiyle ayanlar⁹³ hakkında da mütegalibe tabiri kullanılmıştır. Kimi zaman haksız oldukları halde zorbalıkla arazileri zapt etmişlerdir.⁹⁴ Bunu yaparlarken de kadı ile işbirliği içerisinde oldukları görülmüştür. Kadıların, bu tür olaylarda sebebi belirtilmeksizin taraf olduklarına dair şikâyetler mevcuttur. Aslında şikâyetlerin temelinde kadılar hedef alınmamıştır. Bu şikâyetler, şikâyet edilen mütegalibe ayanların kadı tarafından desteklendiği ve bu nedenle haksızlık yapıldığının kanıtı olarak gösterilmiştir.⁹⁵

Bahsi geçen zorba kişiler, sadece toprak hususunda değil başka konularda da reaya tarafından şikâyet edilmişlerdir. Buldukları bölgenin vergi işlerine müdahale ederek istenilenden fazla vergi yazıp kendi çıkarlarına göre reayadan fazlasıyla vergi tahsil etmişlerdir. Nevesin kazasında ayanlık

⁸⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-evvel sene 1230/Mayıs 1815), 18/3.

⁹⁰ Bu duruma örnek teşkil eden olaylara sıkça karşılaşılmıştır. Ehlune kazasına bağlı Certoloğ köyünde tasarruf ettiği baştina araziye başkasına ferağ ettiğine pişman olan şahsın müdahalesinin engellenmesine dair Ehlune kadısına hüküm yazılmıştır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1196/Aralık 1781), 2/4.

⁹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006), 1381.

⁹² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâ’il-i Rebi’u’l-evvel sene 1199/Ocak 1785), 134/3.

⁹³ Bir yerleşim merkezinde sözü geçen, kuvvetli ve ileri gelen kişiler için “ayan ve eşraf” tabiri kullanılmıştır. Osmanlı şehir toplumunda ayan ve eşraf, devlet ile halk arasındaki ilişkiyi yürüten, hem halkın temsilcisi hem de devlet emirlerinin yerine getirilmesinde resmi görevlilerin yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, 2 bs. (Ankara: TTK, 2020), 96-97.; Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3/3 (Haziran 1982), 106.

⁹⁴ Gradçaniçe kazasında âyanlık iddiasında olan Gradçaniçe kalesi kapudanı Mehmed, mütegalibeden bazı kişilerden aldığı destekle ahaliye sıkıntı verdiği ve bunların tasarruflarındaki mülk arazileri gasp ettiği belirtilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâ’il-i Rebi’u’l-ahir sene 1180/Eylül 1766), 69/1.

⁹⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Cemâziye’l-ahir sene 1180/Kasım 1766), 74/1.

iddiasında olan İbrahim Kapudan,⁹⁶ Yayçe’de ayanlık iddiasında olan Mehmed Bey⁹⁷ ile İstar-i Eflak’da ismi yazılmamış ayan ve mütegalibeden olan kişiler vergi işlerine karışan ve reayadan kendi çıkarları için vergi tahsil edenlerdendir.⁹⁸ Reaya, kendilerinden zorla akçe tahsil edildiğini söyleyerek paralarının tahsili için emir rica etmişlerdir.

6. Muhtelif Arazilere Müdahaleler

Osmanlı hukukuna göre mera, yaylak, kışlak, çayır, kuru vb. yerler devlete ait olup köylere tahsis edilmiş arazilerdir. Köy halkı buralardan sadece tasarruf hakkını kullanarak faydalanmışlardır.⁹⁹ Burada ifade edilen faydalanma hakkı müşterek (ortaklaşa) olarak anlaşılmalıdır. Yani araziler hangi köy ve kasaba halkına tahsis edilmişse orada ikamet eden herkesin tasarruf etme hakkı mevcuttur.¹⁰⁰ Bu sebeple hiçbir ortağın bu arazilerden yararlanması gerekenleri haklarından mahrum etmeye hakkı yoktur. Yine bu tür araziler timar bünyesinde bulunan topraklar arasında yer alabilmiştir. Sahibi arzdan tapu ile alınıp tasarruf edilen bu araziler, genellikle hayvanların otlatılmasında kullanılmıştır. Zira bu yerler, ilgili hükümlerde köy ve kasaba halkının eskiden beri hayvanlarıyla çıkıp yayladığı, otundan ve suyundan faydalandıkları ve buna karşılık tahammüllerine göre vergi ödedikleri araziler olarak tanımlanmıştır.¹⁰¹

Bahsi geçen araziler insanların toplu olarak faydalandıkları yerler olduğundan, bu arazilerin kullanımından kaynaklanan anlaşmazlıklar Bosna eyaletinde sık rastlanan sorunlar arasında yer almıştır. Söz konusu anlaşmazlıkların sebeplerine bakıldığında ise tasarruf hakkına sahip olmayan şahıs veya grupların müdahalesi ile ilgili dava kayıtlarının yoğun olduğu görülmüştür.¹⁰² İncelenen kayıtlardan yola çıkılarak bu tür araziler üzerindeki anlaşmazlıkların çözümünde genellikle kadimden¹⁰³ beri süregelen kuralların devamının sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yani üzerinde anlaşmazlık yaşanan yerler, eskiden beri kimler tarafından kullanılmışsa tekrar onlara ait olduğu üzerinde uzlaşmıştır. Bu hususta kuralları belirleyen, eskiden beri merkezde tutulan Defter-i Hâkânî’deki yazılı kayıtlar olmuştur.¹⁰⁴

Köy halkının eskiden beri kullandıkları, otundan ve suyundan faydalandıkları mera ve yaylaklarına dışarıdan birilerinin müdahalede bulunması sıkça karşılaşılan sorunlar arasındadır. Köylülerin otlak yerlerine yapılan bu müdahale, kullanım hakkı olmayan kişilerin sürülerini salarak

⁹⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1196/Eylül/Ekim 1782), 50/3.

⁹⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-ahir sene 1180/Kasım/Aralık 1766), 74/4.

⁹⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Muharrem sene 1171/Eylül 1757), 37/4.

⁹⁹ Cin, *a.g.e.*, 61-62; Zafer Karademir, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-İ Rum Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/1 (Haziran 2014), 201.

¹⁰⁰ Mustafa Sadrettin Aykonu, “Türk Hukuk Tatbikatında Mer’a, Yaylak ve Kışlaklar II.”, *Adalet Dergisi*, 1/2 (Şubat 1962), 180-182.

¹⁰¹ (...) kadimî yaylak yerlerine her sene zamanında koyun ve sâ’ir hayvanlarıyla çıkub yaylayub otundan ve suyundan intifâ’ ve kanun üzere tahammüllerine göre yaylak resmin sâhib-i arza edâ idüb (...) BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ’il-i Ramazan sene 1193/Eylül 1779), 79/2. Mera ve yaylak alanlarının kullanımı ile ilgili örnek birkaç hüküm için bkz. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâ’il-i Receb sene 1164/Mayıs/Haziran 1751), 241/3; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Receb sene 1174/Şubat 1761), 164/2.

¹⁰² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zil-kâde sene 1171/Temmuz/Ağustos 1758), 56/2; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Şaban sene 1171/Nisan 1758), 50/2.

¹⁰³ Kanunlara göre kadim, başlangıcı kimse tarafından bilinmeyecek kadar eski olan demektir. Yani ilgili yerin mera olarak kullanılmaya başlandığını belli bir tarihe bağlamak mümkün değil ise, kadimden bahsedilebilir. Bunun aksine başlangıcı bilinen ve faydalanılan yer kadimden sayılmaz. Halil Cin, *Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar*, 2. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 1980), 39-40.

¹⁰⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ’il-i Muharrem sene 1194/Ocak 1780), 106/4; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Ramazan sene 1206/Mayıs 1792), 110/5.

işgal etmeleri şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁵ Bu kişiler, izinsiz yaylağa çıkıp buralardan yararlanıp asıl faydalanması gereken arazi sahiplerinin haklarını gasp etmişlerdir. Yıllardır tapu ve temessük ile kullandıkları arazilerine yapılan müdahaleden muzdarip olan halk, hayvanlarını otlatamadıkları için mağdur bırakılmışlardır.¹⁰⁶

Müdahalede bulunan kişiler, haklarının olmadığı yerlerde çeşitli iddialarda bulunarak daha çok zorlama ve baskıyla o yerleri zapt etmişlerdir. Söz konusu bu müdahaleler farklı şekillerde cereyan etmiştir. İlk olarak kadimden beri mera olarak kullanılmakta olan yerlerde ziraat yapmak için buraları sahibinden tapu ile aldıklarını iddia edenler olmuştur.¹⁰⁷ İkinci bir müdahale şekli bir köyün sınırları içerisinde yer alan ve köylünün hayvanlarını otlattığı yaylağı, civardaki bir başka kasaba ahalisinin kendi meraları olduğunu iddia ederek zapt etmeye çalıştığı görülmüştür.¹⁰⁸ Son olarak ise yaylak ile hiçbir ilgisi olmayan ve kötü niyetli kişiler (ashâb-ı agrâz) olarak belirtilen kişilerin yaylağa haksız müdahaleleri söz konusudur. Bu haksız müdahalenin sebebi “*gadr*¹⁰⁹ *sevdası*” olarak tarif edilmiştir.¹¹⁰

Arazi Kanunnamesine göre bir yerin mera sayılabilmesi için, bu amaçla bir köy veya kasabaya tahsis edilmiş yahut kadimden beri mera olarak kullanıla gelmiş olması gerekmektedir. Bu arazi hangi köy veya kasabaya tahsis edilmiş yahut hangi köy veya kasaba kadimden beri belirtilen yeri mera olarak kullanmışsa, sadece o köy ahalisi meradan yararlanabilir.¹¹¹ Kanunda olması gereken durum böyle olmasına rağmen bu kurala aykırı hadiselerin yaşandığı görülmüştür. Nitekim Lubin’de Molla Hacı Bey köyüne bağlı Batur mahallesi ahalisi, kadimden beri hayvanlarının otundan ve suyundan yararlandığı meralarda başka köy ahalisinin alakası yok iken civar köy ahalileri kendi hayvanlarını meralarında otlatmakta olduklarını dile getirmişlerdir. Kullanım hakkı olmayan başka köy ahalilerinin kendi meralarına müdahalelerinin engellenmesi hususunda emr-i şerif rica etmişlerdir.¹¹²

Mevsiminde mazeretsiz arka arkaya üç yıl yaylak ve kışlağa çıkılmaz ve vergisi ödenmez ise yaylak ve kışlaklar tapuya intikal eder ve başkalarına tevcih edilirdi.¹¹³ Ancak yaylağı boş bırakıp tapuya geçtikten sonra bir başkasına tevcih edildiğinde ortaya çıkıp müdahalede bulunan kişiler olmuştur. Bu kişiler, arazinin yeni sahipleri hakkında şikâyette bulunsalar da bunun doğru olmadığı tespit edilip Divândan olumsuz yanıt almışlardır. Saraybosna kazasının Alavgüzine köyünden Hasan ve Mehmed, kadimden beri ortak kullandıkları Raviye, Gardik ve Venak isimli yaylaklara civar köylerden müdahale edildiği gerekçesiyle şikâyette bulunmuşlardır. Fakat yapılan incelemede Hasan ve Mehmed’in tasarruflarındaki yaylağı yedi sekiz seneden beri boş bırakıp vermeleri gereken vergiyi de ödemedikleri için yaylakları kanun üzere tapuya geçtiği tespit edilmiştir. Daha sonra civar köy ahalilerinden bazı kişiler sahib-i arz tarafından verilen senet ile bu yaylakları kullanmaya başladıkları

¹⁰⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâ’il-i Şevval sene 1202/Temmuz 1788), 99/2.

¹⁰⁶ Kazâ-i mezbûra tâbi’ Foça nâm karye ahâlileri gelüb bunların karyeleri toprağında vâki’ ebâ an ced mutasarrıf ve mahsus müstakil zabt koyun ve sâ’ir hayvanatlarıyla zamânında çıkub yaylayub otundan ve suyundan intifâ’ ve tahammüllerine göre yaylayub resmlerin sâhib-i arza edâ eyledikleri kadimî yaylaklarında âharın ‘alâkası yoğ iken civarında vâki’ (ismi yazılmamış) nâm karyeler ahâlileri fuzuli hayvanatları getirüb ra’y ve bunların hayvanatlarına müzâyaka verüb gadr ve ta’addî eylediklerin bildirüb (...) BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Şaban sene 1171/Nisan 1758), 50/2.

¹⁰⁷ Lubin kazasına bağlı Ubuşka köyünde Mehmed, Mustafa, İbrahim ve Ali isimli kişiler, bölgedeki merayı kullananlara “*ol-yerleri zirâ’at etmek üzere tapu ile almıştık*” diyerek meraya fuzuli yere müdahale etmişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâhir-i Safer sene 1195/Şubat 1781), 145/1.

¹⁰⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1171/Eylül 1758), 60/4.

¹⁰⁹ Gadr, sözlükte “*zarar verme, haksızlık, zulüm, hainlik, merhametsizlik*” şeklinde tanımlanır. Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 962.

¹¹⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Ramazan sene 1206/Mayıs 1792), 110/5.

¹¹¹ Cin, *a.g.e.*, 36-37.

¹¹² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâ’il-i Ramazan sene 1188/Kasım 1774), 161/3.

¹¹³ Yaşar Karayalçın, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mera ve Yaylaklar, «Emvali Metruke»” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32/1, (Mayıs 1975), 43.

görülmektedir. Yani şikâyet edilen kişiler, aslında yaylakların asıl sahipleri olduğu ortaya çıkmış ve anlaşılan eski sahipleri müdahalede bulunmuşlardır.¹¹⁴

Bundan başka bir köy veya kasaba sınırları içinde bulunan çiftliğe tahsis edilmiş meradan sadece çiftlik sahibi faydalanabilmiştir. Hariçten kimsenin meraya müdahale etmesine müsaade edilmemiştir. Çünkü özel mera olarak vasıflandırılan bu yerler, sahibi tarafından tapu ile tasarruf edilmektedir.¹¹⁵ Fakat bu duruma aykırı yaşanan olayların kayıtlara yansdığı görülmektedir. 1775 yılına ait bir hüküm kaydı Molla Salih'in tasarrufundaki çiftliğe ait müstakil merasına Akhisar kazası Perpoz köyü ahalisinin müdahalesinin önlenmesi ile ilgilidir.¹¹⁶

Ortak kullanılan meradan yararlanan köy ve kasaba ahalisi, bu arazilerden yararlanmalarına karşılık devlete herhangi bir ücret veya vergi vermek zorunda değildir. Buna rağmen bölgenin görevlisi tarafından vergi talep edilen kişiler, zaman zaman görevlilerin haksız uygulamalarına maruz kalarak baskı ve zulüm ile karşı karşıya kalmışlardır. Mesela, 1751 tarihli bir hükümde Bosna'nın Kraçeva köyü zabitanın ahaliye kanuna aykırı olarak *mera tarhi* adı altında akçe talebiyle yaptığı müdahalenin ortadan kaldırılması istenmiştir.¹¹⁷ Ayrıca reayadan aldığı vergiler ile yetinmeyip daha fazlasını talep eden sipahiler de olmuştur. H. 1207/M. 1793 tarihli hüküm, Mostar kazasında öşür ve diğer vergilerini ödeyen Lubunik köyünün halkı kendilerinden kanunsuz otlak resmi isteyen sipahilerini şikâyet etmesiyle ilgilidir.¹¹⁸

Belgelerde birden fazla köyün kullanımında bulunan ortak yaylaklara da rastlanılmıştır. Bu tür arazileri tasarruf edenlerden durumlarına göre vergi alınmıştır.¹¹⁹ Yaylak ve kışlak olarak adlandırılan bu vergi sadece defterlere kaydedilmiş arazilerden alınmıştır. Köylülerin kayıtlı buldukları dirlik sınırı içinde otlattıkları hayvanlardan vergi alınmamıştır. Fakat başka bir köyün timar ve zeâmetine gelir olarak kaydedilmiş olan yaylaklarda¹²⁰ sürüsünü otlatanlardan yılda bir defaya mahsus olmak üzere yaylak resmi alınmıştır.¹²¹ Yaylak-otlak resmi, sürülerini başkalarının timarında veya miri yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ile göçebe ve yörük taifelerinden yılda bir defa olmak üzere, sürü başına alınan bir vergidir.¹²² Nitekim Osman isimli sipahinin timarına dâhil olan Foça kazasına bağlı İstirançe köyü dâhilindeki yaylak yerleri vaktiyle hariçten Eflâkân tafesi tarafından kullanılmış ve bunlardan yaylak resmi talep edilmiştir.¹²³

Yaylak ve kışlaklardan yararlananların dirlik sahibine vermeleri gereken vergiden kaçınmaları da çeşitli sorunlara yol açmıştır. Defter-i Hakani'de timar ve zeamet dirliklerine gelir olarak yazılmış olan yaylak ve kışlak resmini ödemek istemeyenler, gelirlerin eksilmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum dirlik sahiplerinin ortak problemi olmuştur. Vergilerin düzenli olarak tahsil edilmesi yönünde emir ve hüccetler çıkarılmasına rağmen, mükellefler vergilerini ödememekte ısrar etmişlerdir. Travnik'ten İbrahim ve Abdullah isimli sipahiler, müşterek olarak tasarruf ettikleri timarları içinde yer alan yaylaklarına, civarlarında isimleri yazılmamış bazı köylerin ahalileri gelerek kendi hayvanlarını buralarda otlatmışlardır. Sipahiler, yaylaktan yararlanmaları karşılığında bunlardan yaylak resimlerini

¹¹⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâhir-i Muharrem sene 1194/Şubat 1780), 109/2.

¹¹⁵ Cin, *a.g.e.*, 77.

¹¹⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1188/Aralık/Ocak 1775), 167/3.

¹¹⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâ'il-i Receb sene 1164/Mayıs/Haziran 1751), 241/3; İnbâşî Arı, *a.g.t.*, 883.

¹¹⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Evâsıt-ı (boş) sene 1207/(boş) 1792/1793), 163/1.

¹¹⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1193/Nisan/Mayıs 1779), 69/1.

¹²⁰ Hükümlerde timar ve zeamete gelir (hasıl) olarak yazılmış yaylaklar "*resm-i defterde timarına hasıl yazılmağa*" veya "*Defter-i Hakani'de resm-i yaylak ze'âmetine hasıl kayd olmağla*" şeklinde belirtilmiştir.

¹²¹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, 428-429.

¹²² Ünal, *a.g.e.*, 144.

¹²³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel sene 1195/Nisan/Mayıs 1781), 158/3.

talep etmişler ancak, bunlar vergi vermeyi reddetmişlerdir. Bu kişiler hakkında kanun gereğince talep edilen vergileri vermeleri gerektiği hususunda emir ve hüccet çıkarılmıştır. Ancak yaylaktan yararlananlar verilen bu emirleri dikkate almamışlardır.¹²⁴ Yine timar dirliğine hâsıl kayıt olunmuş bir başka kışlak ve yaylağı kullanan bazı çiftçi ziraatçiler “*biz resim vermeyiz*” diyerek vergilerini ödemedikleri için sipahileri tarafından Divâna şikâyet edilmişlerdir.¹²⁵

Osmanlı Kanunnamelerine göre, otundan yararlanan ve hayvanlar için kullanılagelmiş meraların ekilmesi ve bir kimseye tapu ile verilmesi kabul edilmemiştir. Köylüler, bu yerleri kendi aralarında alışveriş söz konusu yapamayacakları gibi, devlet dahi bu yerler üzerinde herhangi bir satış ve tefviz işlemi bulamazdı.¹²⁶ Bosna eyaletinde de meraların devamlılığını sağlamak amacıyla bu alanların ekilmesi yani tarıma açılması ve başkalarına tapu ile tefviz edilmesi yasaklanmıştır. Bu yerlerin satılamayacağı ve ziraat edilemeyeceğine ilişkin kanunlara yer verildiği ve uygulamada da bunu sağlamaya yönelik kararların alındığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır.¹²⁷ Ancak kişilere tahsis olunan mera ve yaylaklar üzerindeki kullanım ve tasarruf hakkının, sadece babadan oğula (*âbâ ‘an-cedd*) miras olarak intikal etmesine izin verilmekteydi.¹²⁸

Meraların ekilmesi ve tapu ile bir başkasına verilmesi kanunen yasaklanmış iken bu kurala aykırı harekette bulunan kişiler olmuştur. 1778 de Akhisar kazası İskender Paşazade Mustafa Bey vakfı köylerinden Sivaştrara köyü reayaları, köyleri toprağında bulunan mera yerlerine eski zamanlardan beri hayvanlarıyla gelip buralardan yararlanmışlardır. Ancak civarlarında bulunan Kak köyünün sipahisi Hüseyin Beşe, meraların kendi timar toprağına ait olduğunu iddia ederek meraları aynı köyden Kuşanoğulları isimli bazı zimmîlere tapu ile vermiştir. Zimmîler, buraları söküp ziraata başlamalarıyla köy halkının hayvanlarının sıkıntı çekmesine sebep olmuşlardır. Bölgeye tayin edilen mübaşir aracılığıyla yapılan yargılama sonucunda, meraların reayaların mahsus ve müstakil yerleri olduğu tespit edilmiş ve bu konuda kendilerine hüccet verilmiştir. Fakat çıkarılan hüccete riayet etmeyen zimmîler taşkınlıklarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine kadimi mera yerlerin ziraata açılmasının yasak olduğu belirtilerek bu yerlerin tekrar eski vasfına çevrilmesi ve yapılan haksız müdahalelerin engellenmesi yönünde emr-i şerif çıkarılmıştır.¹²⁹

Meraların bağ, bahçe ve ziraat edilmeyen yerler olmasının yanı sıra üzerine mandıra, ağıl veya binalar da inşa edilemezdi. Zira meralar hayvanların otlatılması ve otundan yararlanması için tahsis edilen, kadimden beri bu amaçla kullanılan yerlerdi.¹³⁰ Bundan başka meraların bağ, bahçe veya arsaya dönüştürülmesine izin verilmemiştir. Buna rağmen meraların vasfını değiştirmek suretiyle zapt edildiği durumlar da yaşanmıştır.¹³¹ Ancak köy ahalisinin bu amaçla kullandığı mera arazileri üzerine bina inşa

¹²⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Receb sene 1193/Temmuz/Ağustos 1779), 71/2.

¹²⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-evvel sene 1175/Aralık 1761), 201/2.

¹²⁶ Cin, *a.g.e.*, 26-50.

¹²⁷ Belgelerde mera hakkında yazılan kanun “*bu makûle kadimî mer’a yerleri alınub ve satılmak ve sonradan sökûlûb tapu ile verilûb zirâ’at olunmak hilâf-ı kânundur*” şeklinde belirtilmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt Muharrem sene 1212/Temmuz 1797), 310/2.

¹²⁸ Mera ve yaylakların babadan oğula intikal ettiğiyle ilgili bazı örnek hükümler için bkz. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1158/Ocak 1746), 116/1; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Rebi’u’l-ahir sene 1196/Nisan 1782), 27/2.

¹²⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ’il-i Ramazan sene 1192/Eylül/Ekim 1778), 24/2.

¹³⁰ Aykonu, *a.g.m.*, 182-183.

¹³¹ Foça kazasının reayalarının kadimi meralarını alıkoyan ve mera üzerine kendisine bağ, bahçe ve arsa tesis eden Foça kalesi dizdarı Abidin’in oğlu Osman’a “*alınub ve satılmak ve üzerine fuzuli bağ arsa ve bina olunmak hilâf-ı kânundur*” kanunu hatırlatılarak müdahaleden vazgeçmesi emredilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1214/Mayıs 1800), 50/1

eden ve hayvanların otlatılmasına engel olmaya çalışan kişiler ortaya çıkmıştır. Davaya konu olan bu kişilerin sebep oldukları zararın ortadan kaldırılması için emir çıkarılması rica olunmuştur.¹³²

Kasaplara hayvan temin eden ve satan, tüccar olarak belirtilen celeb taifesi¹³³ geçtikleri yerlerde köy ahalisini rahatsız etmişlerdir. Kasapların güzergâhlarını kullanmayıp, belirli yollar haricindeki yerlerden geçip gitmeleri, yol üzerinde bulunan yerlerde ikamet eden halka ait ekili arazilerin zarar görmesine sebep olmuşlardır. 1758 tarihli bir hükümde, Lubin kazasında kanunla belirlenmiş yerleri kullanmayan celeb taifesinden ismi yazılmamış bazı kişilerin, Rüstem isimli şahsın zeametına kayıt olunmuş yerlerden geçip gittikleri ve hayvanlarını sağlam bir şekilde zapt etmedikleri için köy ahalisinin ekili alanlarına girerek mahsulüne zarar verdikleri ifade edilmiştir.¹³⁴ Bölgedeki mahsulün zarar görmesi devlet tarafından kabul edilen bir durum değildir. Neticede mahsulün zarar görmesi devletin temel dayanağı olan vergi gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. Bir başka olayda ise İzvornik kazasına bağlı Malloç köyünde ismi yazılmamış bazı kişilerin, köyde yaşayanların kadimi mera arazilerine gidip gelirken kullandıkları yol üzerine bina inşa ederek köylülerin meraya gitmelerine engel oldukları görülmüştür.¹³⁵

Yaylaklara müdahale edenler arasında, başına buyruk hareket eden görevlilere olmuştur. Bu görevliler, atlı adamlarıyla reyanın yaylak yerlerine çıkıp hayvanlarına ve yiyeceklerine el koydukları ve suçsuz reayayı köylerine sürüp haksız yere hapsedtikleri için sürekli şikâyet edilmişlerdir. Bu tür durumlarda görevlilerin *celb-i mal* sevdasıyla hareket ettikleri belirtilmektedir. Hersek sancağında, Nevesin ve Foça kazalarının kadıları ile ayanları, İstolçe, Blagay ve Lubin kazalarının ahalilerine ait tapulu yaylaklarını 15-20 nefer atlı adam ile basıp hayvanlarını ve eşyalarını yağmaladıktan sonra, ahaliyi zorla köylerine sürmüşler ve bazılarını da hapsedmişlerdir. Reyanın eşya ve mallarını yağmalayan görevlilerin aldıklarını tahsil etmeleri için mahallinde yargılanmaları emredilmiştir.¹³⁶

Reaya, hem devlet görevlilerinin baskı ve müdahalelerine hem de mütegalibe ve eşkıyanın zulmüne maruz kalmıştır. Şikâyet edilen bu kişiler, zor kullanarak ahalinin yaylaklarda bulunan hayvanlarını ve mallarını zapt edip ciddi zararlar vermişlerdir. Kamengrad kazasına bağlı İspençe köyü sakinlerinden Yuvan, Pele ve Nikola isimli zimmiler köylerinde iken, kazalarında eşkıya topluluğundan Rüştü Mustafa ve Şaban bunların köylerine gelip iki adet beygirlerine el koyarak otlak yerlerini zorla zapt etmişlerdir.¹³⁷

Mera ve yaylak arazilerin ziraata açılmasına müsaade edilmez iken ormanlık alanların sahib-i arz tarafından taliplerine tapu ile verilip ziraata açılmasına izin verilmiştir. Ancak ziraata açılacak ormanlık alanların kimsenin tasarrufunda olmayan veya boş bırakılmış yerler olması şartı konulmuştur.¹³⁸ Ormanlık alanlarda ziraat yapılmasına mani olacak bir durum kalmadığında, bu yerlerin balta ile

¹³² Travnik kazasının Eslemen köyünde Mustafa ve ismi yazılmamış diğer iki kişi, köy ahalisine ait mera yerlerine “*menzilhâne bina ve ihdas ve bir mikdar yerlerine dahi eşcâr-ı müsmirre ‘arsa ve bir mikdar yerlerini zirâ‘at idüb*” haksız yere müdahale etmişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâ‘il-i Muharrem sene 1189/Mart 1775), 180/1.

¹³³ M. Sait Türkhan, “Celep”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1 (Ankara 2020), s. 253.

¹³⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zil-kâde sene 1171/Temmuz/Ağustos 1758), 57/2.

¹³⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Rebi‘u‘l-evvel sene 1162/Mart 1749), 193/5.

¹³⁶ Söz konusu meselenin halledilemediği ve şikâyetlerin birkaç defa Divân gündemine taşındığı görülmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Rebi‘u‘l-ahir sene 1193/Nisan/Mayıs 1779), 69/1; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ‘il-i Ramazan sene 1193/Eylül 1779), 79/2.

¹³⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ‘il-i Rebi‘u‘l-ahir sene 1193/Nisan 1779), 50/4.

¹³⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâsıt-ı Şaban sene 1195/Ağustos 1781), 176/1.

açılarak kullanılmasına izin verilmiştir.¹³⁹ Ziraata uygun hale getirilen araziler, üretime başladıktan sonra elde edilen gelirlerden vergi talep edilmiştir. Kimi zaman ziraata açılmış ormanlık alanların tapu resmini ödemekte zorluk çıkaranlar olmuştur. Bunun üzerine sâhib-i arz, araziye tapu bedeli karşılığında dilediğine vermekte özgür bırakılmıştır.¹⁴⁰

Mera ve yaylak arazilerine yapılan müdahaleleri ziraata açılmış ormanlık yerler üzerinde de görmek mümkündür. Müdahale eden kişiler çeşitli bahanelerle başkasının tasarrufunda bulunan arazilere haksız yere el koymuşlardır. Srebreniçe kazasında Mehmed'in tasarrufunda olan çiftlik arazisinin bir kısmını nehir suyunun cereyan etmesiyle su basmıştır. Sular altında kalan yerler ormanlık ve meşe alanlarıdır. Bu alanlarda daha önce ziraat yapılamazken suların çekilmesi üzerine sahib-i arz tarafından alınan tapu resmi ile ziraat yapılmak istenmiştir. Fakat hariçten bazı kişiler, sahib-i arzdan temessük ve izin alınmadığını iddia ederek ziraat yapılmasını engelleyip araziye zapt etmişlerdir.¹⁴¹

Bosna'da meydana gelen problemler arasında yoğunluk arz eden konulardan biri de çayır yerleri ile ilgili meselelerdir. Çayır, taban suyunun yüksek bulunduğu veya sulanabilen yerlerde biçilmeye elverişli, yem üretilen ve genellikle kuru ot üretimi için kullanılan yer olarak tanımlanmaktadır.¹⁴² Belgelerde ise “*beher sene otun biçüb 'öşr ve resmin sâhib-i arza eda idegeldikleri temessüklü çayırlar*”¹⁴³ olarak belirtilmiştir. Çayırlar sahib-i arzdan alınan belge ile bölge halkı tarafından ortak ya da bireysel olarak uzun yıllar boyunca tasarruf edilebilmiştir. Nitekim Cısr-i Kebir nahiyesinden Molla Ali ve Mahmud isimli kardeşler, buldukları mahalledeki çayırların kırk seneden fazla bir zamandır annelerinin tasarrufunda olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat annelerinin vefatından sonra Abdullah Ağa ve oğlu Mehmed Ağa isimindeki şahısların çayırlara müdahale ettiklerini söyleyen kardeşler, bu müdahalelerinin engellenmesini istemişlerdir.¹⁴⁴

Çayırlar da hariçten birilerinin müdahalesine maruz kalmıştır. Kimlerin tasarrufa hak sahibi olduğu belirtilmesine rağmen, çayırda alakaları olmayan kişilerin müdahalede bulunmaları ve bu yerleri zapt etmeleri en sık karşılaşılan şikâyetler arasındadır. Foça'da ismi belirtilmeyen köyde Beyrizade Hacı Mehmed'in çayırına, köyden bazı kişiler gelip otluğunu hayvanlarına yedirerek zarar vermişlerdir.¹⁴⁵ Banaluka kazasının İstre köyünde Hacı Salih'in tasarrufunda bulunan tapulu çayırları köy halkından Hermen, Hoko, Dolori, Luva ve Rako isimli zimmîler biçtikleri için şikâyet edilmişlerdir.¹⁴⁶ Ehlune ve Nevesin kazasına bağlı Cısr-i Kebir Kalesi sakinlerinden Ali ve Mahmud'un annelerinden intikal eden tarla ve çayırlarını Afife hatun sahiplenmeye çalışmıştır.¹⁴⁷ Anlaşmazlık

¹³⁹ Kazâ-i mezbûre tâbi' tumâr karyelerinden (boş) nâm karyeden Mehmed ve Veli nâm kimesneler gelüb karye-i merkûme toprağında (...) zirâ'atçı kimesne tasarrufunda olmayan hâli ve mua'attal durur köhne orman yerlerini bin yüz doksan yedi senesinde sâhib-i arz olan karye-i mezbûr sipahisi Ali nâm sipahiden tapu ile alub yedlerine verilen sâhib-i arz temessük mücebince ol-yerlerin baltasıyla ormanı kırub zapt ve zirâ'at etmek (...) BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Safer sene 1198/Ocak 1784), 99/2.

¹⁴⁰ Gadçayniçe kazasına bağlı Resim köyünde zeamet sahibi olan Ahmed oğlu Absüselam'ın, merkezde kayıt altında tutulan defterlerdeki bilgiler doğrultusunda zeametine kaydolunmuş ormanlık alanlar köy ahalisi tarafından ziraata açılmıştır. Köy ahalisi “*ol-yerleri baltamız ile açtık*” diyerek sadece öşür ve resim vermeye çalışmış, ziraata açtıkları yerlerin tapu resmini vermek istememişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1172/Haziran 1759), 90/1.

¹⁴¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Evâ'il-i Safer sene 1200/Aralık 1785), 30/1.

¹⁴² Cin, *a.g.e.*, 123.

¹⁴³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Zil-ka'de sene 1179/Nisan 1766), 53/1; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1197/Eylül 1783), 93/2.

¹⁴⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Rebi'u'l-ahir sene 1199/Mart 1785), 149/1.

¹⁴⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Evâhir-i Zilhicce sene 1188/Şubat/Mart 1775), 178/4.

¹⁴⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Evâ'il-i Rebi'u'l-ahir sene 1182/Ağustos 1768), 133/4.

¹⁴⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Şaban sene 1199/Haziran 1785), 10/1.

yaşanan çayırın sahibini bulmak için hem resmi kayıtlardan faydalanılmış hem de araştırmalar ve yargılamalar ile bölgedeki bilgi sahibi ve güvenilir kişilerin şahitliklerine başvurulmuştur.

Çayırın vergi sorunları ile ilgili şikâyetler de defterlere yansımıştır. Çayırın tasarruf edenlerden vergileri talep edildiğinde, defterlerde belirtilen miktarı ödemeye yanaşmadıkları görülmüştür. Hersek'te Gorna Srunca köyündeki çayırın vergileri zeamete hâsıl yazılmıştır. Köyün zeamet sahibi çayırın tasarruf edenlerden onda bir oranında öşürleri talep etmesine rağmen ödemedikleri için şikâyet edilmişlerdir.¹⁴⁸ Buna karşılık vergi vermeyen kişilerin tasarruf hakkı ellerinden alınarak başkalarına verilmiştir. Ehlune'nin Beh köyünde, tasarrufunda olan çayırın öşür ve rüsumunu üç sene ödemeyen Emrullah'ın tasarruf hakkı, üç senenin sonunda elinden alınarak Çorbacızade Davud Bey'e verilmiştir.¹⁴⁹

Köy ahali arasında anlaşmazlık yaşanan bir diğer konu korulardan elde edilen odun ve kerestelerin kesilmesi meselesidir. Kuru, sözlükte bakımlı ve koruma altına alınmış küçük orman şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵⁰ Koruların kullanım ve tasarruf hakkı da babadan oğula intikal edebilmiştir. Belgelerde "*ebâ en ced mutasarrıf ve koruya geldikleri mahsûs ve müstakil resmlü*"¹⁵¹ ifadesi ile koruların yıllarca tasarruf edilen yerler olduğu belirtilmiştir. Bazı köyler ahali kendi topraklarında olduğunu iddia ettikleri korulardan diğer köylerin ahalisinin odun ve kereste kesmelerine engel olmaya çalışmışlardır. Bu engele maruz kalan köyün ahali ise eskiden beri aynı korudan kesim yaptıklarını söyleyerek şikâyette bulunmuşlardır. Travnik kazasına bağlı Bestera köyü ahali herkesin ortak yararlandığı dağdan eskiden beri odun ve kereste kesmelerine rağmen civar köylerin ahali "*sizlere odun ve sâir kereste kat' etdirmeyuz*" diyerek diğer köy ahalisinin faydalanmalarına engel olmuşlardır.¹⁵²

Şahısların da tapulu tasarruf ettikleri korularından civar köylerin ahalisinden bazılarının kanunsuz olarak odun ve kereste kestiklerine dair şikâyetleri mevcuttur. Travnik kazasında kale muhafızı olan Adil, köyünde babadan kalma tapulu koru yerlerindeki ağaçlarının başkaları tarafından kesildiğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur.¹⁵³ 1783 tarihli hükümde de yine Travnik kazasının Boyacık köyü ahalisinden Abdurrahman ve Abdurrahim isimli kardeşlerin bu türden bir şikâyetleri bulunmaktadır. Şikâyet sonucunda merkezden Travnik kadısına gönderilen bu hükümde kanuna göre işlem yapılması emredilmiştir.¹⁵⁴ Bazı dirlik sahiplerinin civarlarında bulunan koruları kendi gelirlerine ilave etmek için müdahalelerde bulunmaları da şikâyetlere konu olmuştur. Merkeze ulaşan bu tür şikâyetler üzerine Defterhâne-i Amire'de bulunan söz konusu köylerle ilgili kayıtlar incelenmiştir. İnceleme sonucunda defterlerdeki kayıtlara göre meseleye çözüm üretilmiş ve ilgili görevlilere hükümler gönderilmiştir.¹⁵⁵

¹⁴⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Muharrem sene 1172/Eylül 1758), 64/2.

¹⁴⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Cemâziye'l-ahir sene 1233/Nisan 1818), 56/1.

¹⁵⁰ Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 1099.

¹⁵¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1208/Ekim 1793), 196/2.

¹⁵² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1167/Ocak 1754), 261/3; İnbaşı Arı, *a.g.t.*, 946-947.

¹⁵³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Receb sene 1172/Mart 1759), 79/1.

¹⁵⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâ'il-i Rebi'ü'l-ahir sene 1197/Mart 1783), 84/5.

¹⁵⁵ Laşva nahiyesinde sipahi Tahir'in tımar köyleri dâhilinde olan odun ve kereste elde edilen yerleri, Besire köyünün tımar mutasarrıfı Salih kendi tımarına dâhil etmek için uğraşmıştır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel sene 1162/Mart 1749), 195/3.

Sonuç

Bosna eyaletinin merkeze olan uzaklığı göz önüne alındığında insanların şikâyet mekanizmasını etkin biçimde kullanmaları oldukça önemlidir. Toplumun her kesiminden insanlar buldukları yerde çözümü mümkün olmayan şikâyet ve problemlerini merkeze iletebilmişlerdir. Şikâyetlerini merkeze iletirken, davalarında haklı olduklarını belirtmek amacıyla uzak mesafeden gelerek şikâyette bulunup haklarını aramaya çalışmışlardır. Merkeze iletilen bu şikâyetlerle ilgili kararlar da araştırmamızın temel kaynakları olan Bosna Ahkâm Defterlerinde bir araya gelmiştir.

Ahkâm-ı Şikâyet kayıtlarından yola çıkarak hazırlanan bu çalışma ile Bosna ve çevresinde yoğun biçimde karşılaşılan temel şikâyet konularının neler olduğu tespit edilmiştir. Tespitin ardından eyalet genelinde en sık karşılaşılan problemin toprak ve vergi ile ilgili olduğu gözlenmiştir. Bu problemler farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Fakat en yaygın olanları toprağa ve toprağa bağlı vergilere yapılan müdahaleler olmuştur. Bir başkasına ait toprağı ve buradan elde edilecek gelirleri zapt etmeye yönelik eylemler eyaletin her tarafında görülmüştür. Bu tür eylemlerde bulunanlar, kendi hâkimiyet sahalarını genişleterek daha fazla kazanç sağlamayı umut etmişlerdir.

Toprağa bağlı problemler arasında reayanın, mütegalibe olarak tanınan ve bölgede yaygın faaliyetleri bulunan kişilerin baskı ve müdahalelerine maruz kaldıkları görülmektedir. Bu kişiler dirlik konumunda bulunan topraklara yönelerek haksız gelir elde etmeye çalışmışlardır. Reayadan haksız vergi talebinde bulunan, hatta toprağa ve gelirlerine el koyan mütegalibelerin, kendi bölgelerinde etkin bir güç olmaya çalıştıkları söylenebilir. Bölgede buna benzer fiiller sergileyen ayanlar ve ayanlık iddia edenler de zorbalıklarıyla öne çıkmışlardır. Ayanlar, yetkilerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak suretiyle bölgedeki hâkimiyetlerini sürekli kılmaya çalışmışlardır. Üstelik bunu yaparlarken bölgelerinde adalet dağıtan görevli kadıları da kendilerine uydurmuşlardır.

Devlet-toplum ilişkisinin belirleyici unsuru olan vergilerin düzenli olarak toplanmasına büyük önem verilmiştir. İşletilen toprağın vergisi alınmış ve vergiler toplanırken usulsüzlük yapılmasına izin verilmemiştir. Buna rağmen Bosna eyaletinde, vergi tahsili sırasında yaşanan anlaşmazlıklar ön plana çıkmıştır. Vergiyle ilgili şikâyetlerin önemli bir kısmını yönetici sınıfın reayadan fazladan vergi alması oluşturmuştur. Şikâyetlerde ifade edilen aç gözlülük (tama'ı hâm) ve kanaatsizlik fazla vergi talebinin sebebi olarak gösterilmiştir. Reayanın da yöneticiye vergi öderken çıkardığı sorunlar diğer vergi şikâyetlerini oluşturmuştur. Toprağı işleyen reaya, yükümlü olduğu vergiyi görevliye vermekten kaçınmıştır. Bu konuya dair yazılan hükümlerde reayanın vergisini görevliye ödemek zorunda olduğu vurgulanmıştır.

Defterlerde toprak sistemi içerisinde bulunan mera, yaylak, kışlak, orman, kuru, otlak ve çayır gibi alanların kullanımıyla ilgili ihtilaflar da önemli yer tutmaktadır. İhtilafların daha çok kullanım hakkı olmayan kişilerin müdahalelerinden kaynaklı olduğu görülmüştür. İhtilafların çözümü için alınan kararlarda genellikle kadime vurgu yapılarak haksız müdahalelerin ortadan kaldırılması istenmiştir. Ayrıca belgelerde söz konusu alanların eskiden beri hangi amaçla kullanılmış ise aynı amaçla devam ettirilmesi için birtakım kanunlara yer verilmiştir.

Üzerinde anlaşmazlık yaşanan meselelerin çözümü için başvuru Divân-ı Hümayun'dan çıkan kararlara bakıldığında, merkezde kayıt altında tutulan defterlere müracaat edilerek karar verildiği görülmüştür. Defterlerdeki veriler yeterli görülmediği zamanlarda bölgenin kadısı tarafından konunun mahallinde araştırılması ve durumun mahalle sakinlerinden sorulması istenmiştir. Mahallinde görülen anlaşmazlıklar, kadının mevzu hakkında yaptığı tahkikatlar ve yargılamalar ile olaya tanıklık edenlerin beyanları sonucu bir çözüme kavuşturulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Bosna Ahkâm Defterleri.

- Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 1 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 2 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 3 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 4 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 5 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 6 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 7 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 8 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.

Telif Eserler

- Aykonu, Mustafa Sadrettin, “Türk Hukuk Tatbikatında Mer’a, Yaylak ve Kışlaklar II.”, *Adalet Dergisi*, 1/2 (Şubat 1962): 180-182.
- Bardakoğlu, Ali, “Ferâğ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), ss. 351-354.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanûnlar*, İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943.
- Becermen, Cengiz, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Türleri ve Vergi Sistemi*, Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, 2008.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 5. bs., Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Cin, Halil, *Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar*, 2. bs., Ankara: Turhan Kitabevi, 1980.
- D.İ.A, “Mustahfız”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 32 (İstanbul 2006), ss. 109-111.
- Emecen, Feridun, “Baştına”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), ss. 135-136.
- Erdođdu, İbrahim, “Niğde Sancağı Örneğinde Timar Tevcihleri”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (Eylül 2017): 566-589.
- Ergenç: Özer, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3/3 (Haziran 1982): 106.
- Genç, Mehmet, “Malikâne”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), ss. 516-518.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Timar ve Zeâmet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, *Tarih Dergisi*, 17/22 (Haziran 2011): 35-48.
- Gölen, Zafer, “Semendire Livası Timar ve Zeâmetleri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed. Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer, Ankara: Gece Yayınları, 2018.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Ankara: TTK Yayınları, 2010.
- Günay, Ramazan, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (Haziran 2013): 9-29.

- İnalçık, Halil, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na: XV. Asırda Rumeli’de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, (1993), ss. 207-248.
- İnalçık, Halil, “Timar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), ss. 168-173.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, Çev., Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalçık, Halil, *Osmanlılar Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- İnbaşı Arı, Yasemin, “I Numaralı (H. 1155-1168/M. 1742-1755) Bosna Ahkâm Defteri Değerlendirme ve Transkripsiyon”, Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2019.
- İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Karademir, Zafer, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-İ Rum Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/1 (Haziran 2014): 189-212.
- Karayalçın, Yaşar, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mera ve Yaylaklar, «Emvali Metruke»” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32/1, (Mayıs 1975): 41-70.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, 2 bs., Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Nakiboğlu, Aslıhan, Bengü Doğangün Yasa ve Eyberk Nuri Berkman, “İktisat Tarihi’nde Bosna’da Toprak Meselesi”, *Politik Ekonomik Kuram*, 1/2 (Aralık 2017): 2-53.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 2. bs., İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Suçeska, Avdo, “Malikane: Osmanlı İmparatorluğunda Miri Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Çev., M. Özyüksel, 41 (1985), ss.278-280.
- Hanılçe, “Murat, Osmanlı Devleti’nde Bosnalı Müslümanların Durumu”, *Vakanüviz Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Mart 2016), ss. 344-346.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mali Tarihi*, 2 bs., İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, 2. bs., Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Türkhan, M. Sait, “Celep”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1 (Ankara 2020), ss. 253-255.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 1, Ankara: TTK Yayınları, 1982.
- Üçok, Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilatından Timarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/4 (Aralık 1944): 542.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Yayınevi, 1997.